

Ганна Соколова

**Організація навчальних екскурсій
(рекомендації та матеріали)**

2020

Організація навчальних екскурсій (рекомендації та матеріали) / Автор і укладач Соколова Г. І., Краматорськ: 2020 с.150

Рекомендовано методичною радою Донецького обласного центру туризму та краєзнавства

Рецензенти: Паращенко О. В., завідувач туристсько-краєзнавчого відділу Донецького ОЦТК; Жабер Н. М., методист туристсько-краєзнавчого відділу Донецького ОЦТК

Дана збірка розрахована на учнів, вчителів історії, географії, екології, керівників гуртків краєзнавчого спрямування та всіх зацікавлених осіб, які прагнуть проводити екскурсії. У посібнику викладено теоретичні та практичні поради щодо організації та проведення навчальних екскурсій з дітьми та молоддю, поради, щодо дотримання техніки безпеки під час подорожі до екскурсійних об'єктів, під час екскурсій. Підібрані матеріали для екскурсій допоможуть всім охочим познайомитися з історичними та географічними об'єктами на території Донецької області. Рекомендації допоможуть усім охочим правильно спланувати та провести екскурсії до різних пам'яток.

Зміст

1. Вступ.....	4
2. Нормативно-правові акти, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи.....	5-10
3. Соколова Г. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальної екскурсії у «Археологічна пам'ятка на території смт. Черкаське Черкаської ОТГ— майстерня епохи кам'яного віку на пагорбі Кампличка».....	11-20
4. Соколова Г. Матеріали для проведення екскурсій:	
4.1. Пам'ятки археології на території Слов'янщини.....	21-32
4.2. До Ізюмського музею половецьких кам'яних скульптур просто неба «Половецькі кам'яні скульптури Середнього Подінців'я».....	32-39
4.3. Паспорт-опис туристсько-краєзнавчого об'єкту.....	39-48
4.4. До музею народної архітектури побуту та дитячої творчості в с. Прелесне Донецької області «Роль народної архітектури в житті мешканців Південної Слобожанщини».....	49-66
4.5. До музею народної архітектури побуту та дитячої творчості в с. Прелесне Донецької області «Розвиток ковальського ремесла на території Слов'янського району Донецької області в ХІХ—на поч. ХХ століття».....	67-85
4.6. Освітній проект «Заселення території Слов'янського району Донецької області в ХVІІ столітті».....	85-99
4.6. Матеріали для екскурсії «Житлово-господарський комплекс панів Шабельських в районі населених пунктів Черкаське—Олександрівка» Черкаська ОТГ Слов'янський район Донецька область.....	100-102
4.7. Матеріали екскурсії на залізничну станцію м. Слов'янська.....	103-107
4.8. Матеріали екскурсії «Із Слов'янська до Святогірська».....	108-116
5. Горбов В.М., Заблоцький В.П., Кабанова К.В., Забавська І.А. Методика написання науково-дослідницької роботи за курсом “Дослідник”(методичні рекомендації).....	117-150

Вступ

В постіндустріальному інформаційному суспільстві сьогодні кожен охочий може отримати будь-яку інформацію декількома рухами мишки, не виходячи з дому. Чого ж тоді людей, як дорослих, так і дітей, не покидають мрії відвідати пам'ятні місця того краю, де вони живуть і більш далеких країв? Мабуть тому, що кожен бажає доторкнутися до минулого самотійно, почути подих історії поряд із собою. В сучасних умовах заняття в гуртках краєзнавчого напрямку неможливе без екскурсійної діяльності. Поняття «екскурсія» (від латинського *excursio*) має декілька значень, які трактуються в різних довідниках та в різний час так: вилазка, набіг, вторгнення; прогулянка, похід, поїздка; поїздка з навчальною або науковою метою; відвідування визначних об'єктів (пам'ятників культури, музеїв, підприємств); форма і метод набуття знань. Зазвичай екскурсія прводиться фахівцем-гідом—екскурсоводом.

В даній збірці автор прагне викласти своє бачення такої форми навчальної діяльності, як екскурсія, поділитися з усіма зацікавленими власними наробками та напрацюваннями співробітників Донецького ОЦТК. Матеріали збірки відповідають чинній програмі з позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку «Історичне краєзнавство». Розроблені матеріали будуть сприяти формування таких компетентностей: пізнавальної, практичної, творчої та соціальної. Познайомившись з багатьма класифікаціями екскурсій, автор згоден із розробником навчально-методичного посібника «Організація екскурсійних послуг у туризмі» (Чернівці: 2016) в тому, що « у процесі пізнання екскурсовод допомагає екскурсантам побачити об'єкти, на основі яких розкривається тема; почути необхідну інформацію про ці об'єкти; усвідомити значення подій та відчувати потрібні емоції; опанувати практичними навичками самотійного спостереження й аналізу екскурсійних об'єктів. До збірки увійшли інструктивні, методичні та практичні матеріали для підготовки, проведення екскурсій. Автор наводить приклади як можна використати матеріал екскурсій в подальшій діяльності. Збірка ілюстрована авторськими фотографіями.

Нормативно-правові акти, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи

Екскурсійна діяльність, як і будь-яка інша регламентується українським законодавством: Конституцією України, Законом України про освіту, Законом України про позашкільну освіту та іншими нормативно-правовими актами. На сьогоднішній день чинним є Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10. 2014 № 1124, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 року за № 1341/261178). (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#n2>).

Згідно з «Інструкцією щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю»: екскурсія—колективне відвідування тривалістю до 24 годин з вихованцями, учнями, студентами визначних місць з освітньою, навчально-виховною, науковою, пізнавальною чи розважальною метою у складі організованої групи під керівництвом осіб, призначених у порядку, встановленому цією Інструкцією; групи, що здійснюють екскурсію, подорож, формуються з числа учасників, які об'єднуються на добровільних засадах за спільними інтересами. До складу групи включаються тільки учасники, які придатні за станом здоров'я для участі у запланованій екскурсії, подорожі. Чітке дотримання правил техніки безпеки є запорукою успішної екскурсії та приємних емоцій та вражень від спільно проведеного часу. При плануванні теми екскурсії потрібно враховувати особливості та спосіб пересування до об'єкту. Співробітники Донецького ОЦТК розробили цілий ряд необхідних інструкцій, що регламентують діяльність гуртківців, у тому числі і інструкції під час пішохідних та автобусних екскурсій

**ДОНЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕПАРТАМЕНТ
ОСВІТИ І НАУКИ
ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ТУРИЗМУ ТА КРАЄЗНАВСТВА
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

ЗАТВЕРДЖЕНО:

наказ № _____ від _____ 2015 р.

В.о.директора ОЦТК
Г.В. Колісник

ІНСТРУКЦІЯ № 27

**З ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
ДЛЯ ВИХОВАНЦІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ
ПІШОХІДНОЇ ЕКСКУРСІЇ
І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**

1. Учасники пішохідних екскурсій під час підготовки та проведенні цих екскурсій керуються Законом України "Про освіту», Законом України «Про туризм», іншими законодавчими підзаконними актами України, Правилами проведення туристських подорожей з учнівською і студентською молоддю, затверджений наказом МОН України від 24.03.2006 № 23
2. Інструкція з безпеки під час проведення пішохідної екскурсії поширюється на дітей, які беруть участь в екскурсії.
3. Інструкція розроблена згідно з Правилами проведення туристських подорожей з учнівською і студентською молоддю: України та Правилами дорожнього руху.
4. Вимоги зазначеної інструкції є обов'язковими для виконання.

1. ВИМОГИ БЕЗПЕКИ ПЕРЕД ПОЧАТКОМ ПІШОХІДНОЇ ЕКСКУРСІЇ

- 2.1. Своєчасно виконувати розпорядження керівника групи.
- 2.2. Своєчасно повідомляти керівника групи про погіршення стану здоров'я чи травму.
- 2.3. Виконувати Правила дорожнього руху

ВИМОГИ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПІШОХІДНОЇ ЕКСКУРСІЇ

- 2.1 Дотримуватись таких Правил дорожнього руху не виходити на проїзну

частину дороги;

- рухатись тільки по тротуарах, у разі відсутності тротуару – йти узбіччям дороги назустріч транспорту;
- коли рухаєшся тротуаром, треба триматися правої сторони, тоді не заважатимеш зустрічним пішоходам;
- переходити дорогу дозволяється по пішохідних переходах;
- якщо немає позначеного пішохідного переходу, дозволяється переходити дорогу на роздоріжжях по лінії тротуарів або узбіччя;
- переходити дорогу навскоси заборонено - це небезпечно.

2.2 Відлучатися можна тільки з дозволу керівника.

2.3 В разі нездужання, відставання або травм негайно сповіщати керівника.

2.4 Дотримуватись Правил поведінки в суспільних місцях.

3. ВИМОГИ БЕЗПЕКИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ПІШОХІДНОЇ ЕКСКУРСІЇ.

3.1 Повідомити керівника про стан свого здоров'я.

3.2 Перевірити наявність особистих речей та повідомити керівника у разі їх відсутності.

3.3 Взяти уваги у зборах груп з оцінки дій учасників екскурсій, в тому числі і своїх власних.

4. ВИМОГИ БЕЗПЕКИ ПРИ АВАРІЙНІЙ СИТУАЦІЇ ПІД ЧАС ПІШОХІДНОЇ ЕКСКУРСІЇ

4.1 У разі дорожньо-транспортної події надати допомогу потерпілим та дотримуватися правил поведінки під час аварії. Першу (долікарську) допомогу потерпілому може надати будь-який член групи, який пройшов навчання щодо правил надання першої допомоги потерпілим.

РОЗРОБИВ

Заступник директора :

_____
особистий підпис

Мирна Г.Й.
прізвище, ініціали

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ТУРИЗМУ
ТА КРАЄЗНАВСТВА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

ЗАТВЕРДЖЕНО:

наказ № ____ від ____ 2015 р.

В. о. директора ОЦТК : _____ Г.В. Колісник

ІНСТРУКЦІЯ № 263 ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКИ
ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
ДЛЯ ВИХОВАНЦІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АВТОБУСНИХ ЕКСКУРСІЙ

І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Учасники автобусних екскурсій під час підготовки та проведення цих екскурсій керуються Законом України "Про освіту", Законом України "Про туризм", іншими законодавчими та підзаконними актами України, Правилами проведення туристських подорожей з учнівською і студентською молоддю, затверджений наказом МОН України від 24.03.2006 № 237, Правилами надання послуг пасажирського автомобільного транспорту, затвердженими постановою КМУ від 18.02.1997 р. № 176 (із змінами).

1. Інструкція з безпеки під час проведення автобусної екскурси поширюється на дітей, які беруть участь у екскурсії.
2. Інструкція розроблена згідно з Правилами дорожнього руху та розділом II Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 18.02.97 р. N 176.
3. Вимоги даної інструкції є обов'язковими для виконання.

II. ВИМОГИ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АВТОБУСНОЇ ЕКСКУРСІЇ.

1. ВИМОГИ, БЕЗПЕКИ ПЕРЕД ПОЧАТКОМ АВТОБУСНОЇ ЕКСКУРСІЇ

- 1.1 Своєчасно виконувати розпорядження керівника групи.
- 1.2 У період підготовки до екскурсій пройти медичний огляд у закладі і подати довідку про стан здоров'я керівнику.
- 1.3 Своєчасно повідомляти керівника групи погіршення стану здоров'я чи травму.
- 1.4 Виконувати правила дорожнього руху та правила поведінки і техніки безпеки під час поїздки.

2. ВИМОГИ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС АВТОБУСНОЇ ЕКСКУРСІЇ.

- 2.1 Здійснювати посадку (висадку) лише після зупинки автобуса з посадочного майданчика, у разі відсутності такого майданчика - з тротуару або узбіччя, а якщо це неможливо, то з боку проїзної частини за умови, що це безпечно і не перешкоджає іншим учасникам руху.
- 2.2 Сидіти або стояти (якщо це дозволено) в передбачених Для цього місцях, триматись за поручень або інший пристрій.
- 2.3 Пасажир не має права:
  - під час руху відволікати увагу водія від керування автобусом і заважати йому при цьому;
  - відкривати двері автобуса до повної його зупинки;
  - перешкоджати закриттю дверей;
  - користуватись аварійним обладнанням автобуса без потреби;
  - порушувати громадський порядок;
  - палити в салоні автобуса.

3. ВИМОГИ БЕЗПЕКИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ АВТОБУСНОЇ ЕКСКУРСІЇ.

- 3.1 Повідомити керівника про стан свого здоров'я.
- 3.2 Перевірити наявність особистих речей та повідомити керівника у разі їх відсутності.

3.3 Взяти участь у зборах групи з оцінки дій учасників екскурсії, в тому числі і своїх власних.

4. ВИМОГИ, БЕЗПЕКИ В АВАРІЙНИХ СИТУАЦІЯХ, ПІД ЧАС АВТОМОБІЛЬНОЇ ЕКСКУРСІЇ.

4.1 У разі дорожньо-транспортної події надати допомогу потерпілим та дотримуватися правила поведінки під час аварії. Першу (долікарську) швидку допомогу потерпілому може надати будь-який член групи, який пройшов навчання щодо правил надання першої допомоги потерпілим.

РОЗРОБИВ

Заступник директора

_____

Мирна Г.Й.

особистий підпис

прізвище,

ініціали

Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальної екскурсії у «Археологічна пам'ятка на території смт. Черкаське Черкаської ОТГ— майстерня епохи кам'яного віку на пагорбі Кампличка»

**Укладач: Соколова Ганна Іванівна, вчитель суспільних дисциплін
Черкаської ЗОШ І-ІІ ст. Черкаської селищної ради.**

Слов'янського району Донецької області

Керівник гуртка «Історичне краєзнавство Донецького ОЦТК

Тема екскурсії: Археологічна пам'ятка на території смт. Черкаське Черкаської ОТГ—майстерня епохи кам'яного віку на пагорбі Кампличка .

Тип екскурсії: комплексна

Час проведення: (весняно—осінній період), період навчальних екскурсій та навчальної практики учнів ЗОШ, експедицій гуртків історико-краєзнавчого напрямку

Мета екскурсії:

- узагальнити знання учнів по темі «Давня історія»;
- пов'язати знання учнів з всесвітньої історії та історії України в стародавні часи з історією конкретної місцевості смт. Черкаське Черкаської ОТГ Слов'янського району Донецької області, виділити спільне і особливе на рівні розуміння учнів
- сприяти розвитку наукового історичного мислення;
- здійснювати пошук обдарованих дітей, яких можна задіяти в позаурочній діяльності в майбутньому, в роботі МАН історико-географічного відділення;
- відвідати пагорб Кампличка, на якому була знайдена майстерня по виробництву кремнієвих знарядь праці, зібрати колекцію під'йомного матеріалу;

- підбити підсумки екскурсії у формі бесіди, оформленні малюнків і фотографій, провести маркування під'йомного матеріалу;
- виховувати любов і повагу до історії, гордість за свій край.

Особа, що здійснює екскурсію: керівник гуртка, вчитель суспільних дисциплін.

План проведення навчальної екскурсії

1. Підготовчий етап

1.1. Знайомство учнів з метою, планом і формами проведення навчальної екскурсії до пам'ятника епохи палеоліту – пагорб Кампличка, який знаходиться на північній околиці смт. Черкаська, поряд з автомобільною дорогою Черкаське—Ново-Миколаївка в районі Черкаської ЗОШ I-II ст.; проведення інструктажу по техніці безпеки під час пішохідної екскурсії.

1.2. Підготовка завдань:

- А) індивідуальне повідомлення «Епоха палеоліту в Європі»;
- Б) індивідуальне повідомлення «Знаряддя праці людей палеоліту»;
- В) спільне завдання « Як можна буде використати зібраний матеріал і отримані знання під час занять гуртка та в навчанні у школі?».

1.3. Знайомство з вимогами щодо представлення результатів проведеної роботи:

- знайомство з елементарними правилами проведення археологічної розвідки і археологічних розкопок;
- дотримання правил техніки безпеки;
- візуальний огляд археологічного об'єкту;
- збирання підйомного матеріалу;
- здійснення фотозйомки.

1.4. Проведення цільового інструктажу учнів з техніки безпеки під час пішохідної екскурсії до археологічного об'єкту вздовж автомобільної дороги, профілактика ДТП, правила поведінки в степах, на пагорбі при знайденні дикоростучих рослин, гадюк, комах, інших невідомих і незрозумілих предметів.

2. Змістовно-організаційний етап

2.1.Здійснення пішохідної екскурсії до археологічного об'єкту, проведення елементарної археологічної розвідки, збирання підйомного матеріалу, здійснення фотозйомки.

2.2.Відвідання пагорба Кампличка, збір підйомного матеріалу, бесіда з урахуванням індивідуальних повідомлень.

2.3.Перевірка набутих знань з інтегрованого курсу історії в 6-му класі, застосування на практиці здобутих знань.

3.Підсумковий етап: бесіда, оформлення виставки малюнків і фотографій.

3.1. Перегляд і аналіз зібраного підйомного матеріалу;

3.2. Маркування зібраного підйомного матеріалу;

3.3. Порівняння зібраного підйомного матеріалу з уже зібраними експонатами;

3.4. Перегляд фотозйомки через цифровий фотоапарат і комп'ютер;

3.5. Замалювання зібраних експонатів;

3.6. Опис екскурсії і планів на майбутнє;

3.7. Оформлення виставки малюнків і фотографій у школі.

Вивчення археологічного об'єкту Кампличка до проведення екскурсії вчителем-екскурсоводом (керівником гуртка).

При підготовці до проведення даної екскурсії вчителю доцільно познайомитися з науково-популярною літературою по археології, доступною в даній місцевості, інтернет-ресурсом по археології кам'яного віку. Наприклад:

- Словник іноземних слів, будь-яке видання, в якому можна знайти тлумачення терміна «екскурсія»: в перекладі з латинської — вилазка. Сучасна трактовка: колективне відвідання визначного місця з навчальною метою;
- Донецчина. Перехрестя цивілізацій. Книга перша // за ред.. Мозгового В. Донецьк: ТОВ— «Діапрінт»,--2007.— 160 с.
- Колесник В., Весельський А., Черкаское—комплексный памятник археологии в бассейне Северского Донца. Археологический альманах №17. Донецк: 2005. — 166 с.
- Энн М. История. Древний мир. — М.: Росмэн. — 1998.— 106 с.

- Энциклопедия археологических открытий. — М.: Махаон. — 2005.— 127с

На основі опрацьованої літератури, впершу чергу Археологічного альманаху, №17 Колесника О. В. та Весельського А. П. можна скласти наступний текст розповіді вчителя під час екскурсії.

Предметом даної археологічної екскурсії є пагорб, який має народну назву «Кампличка». На цьому підвищенні було виявлено комплексну археологічну пам'ятку епохи кам'яного віку. Вона знаходиться на північно-західній околиці смт. Черкаське, з лівої сторони від автомобільного шляху с. Черкаське—с. Новомиколаївка, паралельно шляху вулиці Знаменській; на південь від пам'ятки залізнична зупинка «Знаменський», в районі Черкаської ЗОШ І-ІІ ст.. Відстань від школи до об'єкта приблизно 400 м. На півдні від даного пагорба за 2 км. протікає р. Сухий Торець. З правої сторони від пам'ятки знаходиться вул. Знаменська (колишня ім. М. Горького) і протікає р. Черкашанка (р. Редьковка). На заході від об'єкта розташовані соснові посадки і поля фермерського господарства. Висота пагорба над заплавою р. Черкашанки 30 метрів. Пам'ятка досить зруйнована місцевим кар'єром по добуванню піску. Пагорб має форму неправильного овалу розміром 120 на 80 метрів в меридіальному напрямку. На поверхні пагорба великі плити твердого пісковика товщиною до одного метра.

Пам'ятка була виявлена в 1994 році краматорським краєзнавцем А. В. Сидоренко. В наступні два роки відбувався збір підйомного матеріалу. Протягом 1997—1998 років було проведено археологічні роботи в літній період під керівництвом Колесника О.В. та за участю студентів-практикантів Краматорського економіко-гуманітарного інституту. За результатами розкопок було випущено Археологічний альманах, №17 Донецьким обласним краєзнавчим музеєм, Донецьким національним університетом, Московським державним університетом ім. М. В. Ломоносова Колесником О. В. та Весельським А. П. «Черкаское—комплексный памятник археологии в бассейне Северского Донца».

Кампличка знаходиться на схилі плато корінного лівого берега р. Сухий Торець і являє собою залишок давньої тераси. На пагорбі знайдено сліди

майстерні, яка існувала на межі пізнього палеоліту і мезоліту по виготовленню нуклеусів із кремнію. В пізніші епохи на цьому місті існувала майстерня по розщепленню кварцитової сировини. В період раннього бронзового віку було облаштовано земляний могильник. У XVIII ст.—дерев'яна церква, а в XIX столітті невелика цегляна каплиця, яка й дала пагорбу сучасну назву «Кампличка». Кремінь місцевого походження, досить у великій кількості. За 200—400 метрів від даної місцевості теж виявлено велике скупчення кремнію. Вік пам'ятки: 100-90 тис. р. т.

Стоянка Черкаське є частиною Донецького скупчення комплексів середнього палеоліту. В цю групу входять Антонівка, Олександрівка, Червоний Яр, Озерянівка, Курдюмівка, Білокузьминівка, Рубіжне. Для всіх цих пам'яток характерна техніка відщепів первинного розщеплення. Донецькі комплекси входять до кола пам'яток, який тягнеться широкою полозою від атлантичного океану Західної Європи до Волги (Росія) та Північного Кавказу.

Знайдений кремінь, як сировина, дуже гарної якості. На поверхні пагорба велика кількість залишків кремнієвої індустрії. Для виробництва знарядь використовувалися відщепи, нуклеуси залишалися масивні. Розкол кремнію відбувався радіальним способом. Зустрічаються і нерадіальні форми розщеплення кремнієвих заготовок. Продукція експортувалася до Балкан і Середньої Азії. Дана середньопаліолітична пам'ятка відноситься до мустьєрської археологічної культури. Назва походить від назви печери Ле Мустьє в департаменті Дордонь у Франції. Довгий час вважалося, що мустьєрська культура є єдиною, і, не має місцевих різновидностей. Сьогодні зрозуміло, що пам'ятка на підвищенні Кампличка поблизу смт. Черкаське являється однією із складових мустьєрської культури і відноситься до східного мікоку. На пагорбі зустрічаються, також, фрагменти пізнього палеоліту, мезоліту (вістря стріл і списів). Подібна стоянка і майстерня були знайдені і на березі р. Черкашанка. На вулиці Знаменська знаходилася неолітична кварцитова майстерня. В період бронзового віку, пагорб Кампличка використовувався, як курган. Під однією із плит знайдено катакомбне поховання. Таким чином,

паліолітична пам'ятка на підвищенні Кампличка є однією із найдавніших пам'яток України і Сх. Європи.

Пагорб Кампличка, де була знайдена палеолітична майстерня

Учасники екскурсії на пагорбі разом з учителем Соколовою Ганною

Знайдений під'йомний матеріал—кремінний відщеп

Брили пісковик у на поверхні пагорбу

Дослідження підйомного матеріалу у школі

Оформлення ескізів зібраних залишків кремнієвої індустрії

Колекція первісних артефактів з пагорба Камплічка

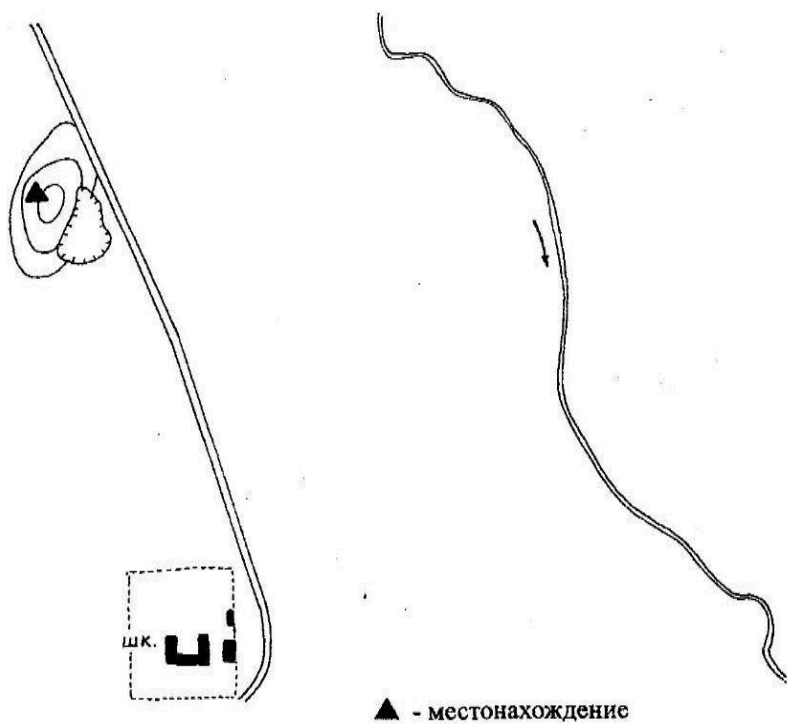

Рис. 1. Черкасское. Ситуационный план.
Fig. 1. Cherkasskoye. The situation plan.

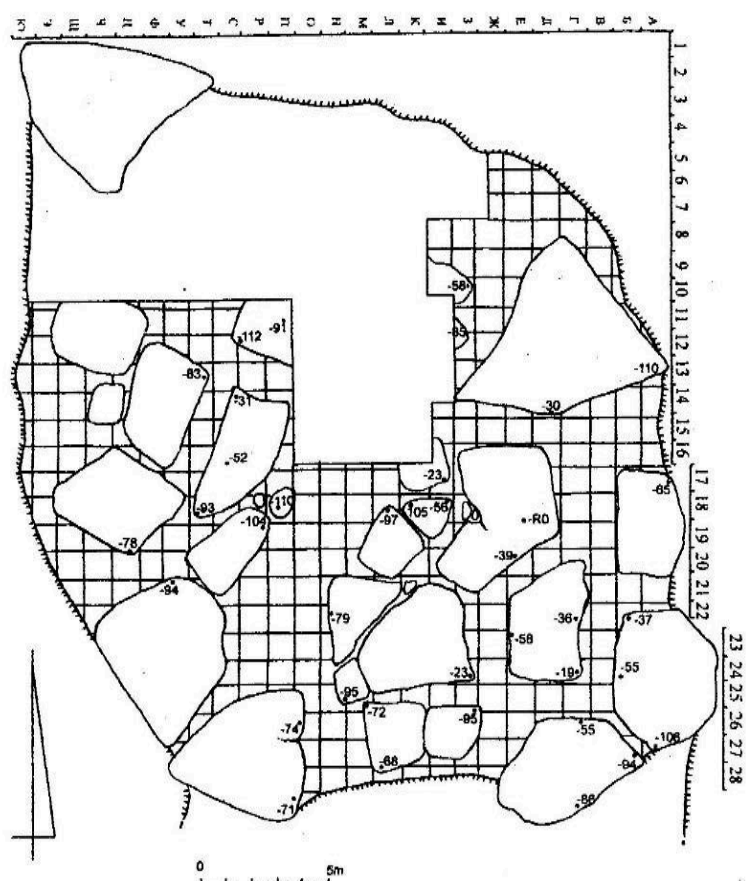
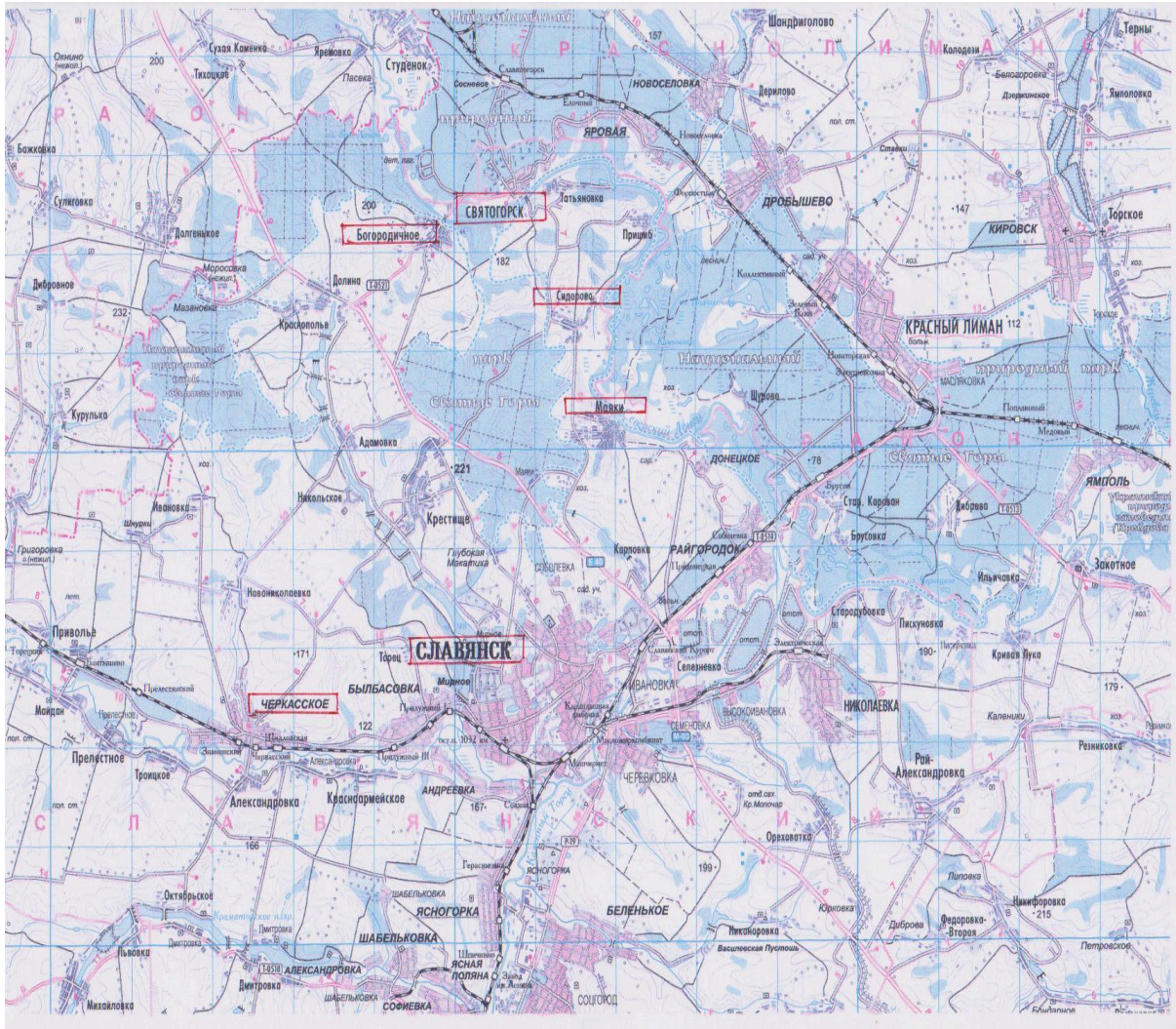

Рис. 2. Черкасское. Общий план раскопа.
Fig. 2. Cherkasskoye. The excavation plan.

Плани розкопів із Археологічного альманаху №17 за 2005 рік
Пам'ятки археології на території Слов'янщини

Соколова Г., учитель суспільних дисциплін
Черкаської ЗОШ І-ІІ ст.

(Топографічна карта сучасного Слов'янського району. Виділені населені пункти, де були виявлені пам'ятки археології)

Слов'янський район розташований в північно-західній частині Донецької області в басейнах річок Сухий Торець та Казений Торець за 110 км. від м. Донецька [Д 1]. Це край давніх археологічних досліджень, тому що заселення району почалося ще в епоху пізнього палеоліту. Практично в районі кожного населеного пункту є археологічні об'єкти. Один з таких об'єктів є в районі Черкаської ЗОШ І-ІІ ст. А які ж є пам'ятки археології ще на території району? В якому вони стані? Як відбуваються археологічні розкопки? Які заходи охоронного характеру проводяться для збереження пам'яток археології, а чи є

взагалі перелік пам'яток археології на території району? З цим питанням автор звернувся до наукового керівника Колесника Олександра Вікторовича, доцента кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету. Олександр Вікторович роз'яснив, що є спеціальний реєстр археологічних пам'яток і знаходиться він у відділі культури Слов'янської райдержадміністрації. За сприяння завідуючої відділом культури і туризму Слов'янської райдержадміністрації Міляновської Олени Вікторівни і співробітника відділу Івасюк Тамари Іванівни у 2010 році було встановлено, що на території району виявлено 391 археологічний об'єкт. З них 4 пам'ятки віднесено до загальнонаціональної культурної спадщини.

Для роз'яснення питання які саме пам'ятки на території Слов'янського району відносяться до загальнонаціональної культурної спадщини автор звернувся до наукового співробітника відділу охорони пам'яток при Донецькому обласному краєзнавчому музею Кравченка Едуарда Євгенійовича у тому ж році. Він роз'яснив, що це городища: Сидорівське в районі с. Сидорово Слов'янського району часів Хозарського каганату; Святогірське того ж періоду в районі м. Святогірська; Теплинське в районі с. Богородичне Слов'янського району к. I тис.до н.е – поч. I тис. н. е.; Маяківське в районі с. Маяки Слов'янського району з початку нашої ери до XIV ст. Два останніх городищ є комплексними.

Ще 9 археологічних об'єктів подані для занесення у Державний реєстр пам'яток культурної спадщини. Решта 378 археологічних об'єктів підлягають захисту та паспортизації з подальшим поданням їх для занесення до Державного реєстру пам'яток культурної спадщини Донецької області. Крім цього передбачено захист неврахованих археологічних об'єктів, які можуть бути додатково виявлені згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» (ст.37, частина 3) та Закону України «Про охорону археологічної спадщини» (стаття 7).

Автор відвідав Слов'янський краєзнавчий музей. Під час бесіди з науковим співробітником музею Шамраєм Анатолієм Васильовичем у 2010 році було встановлено, що в музеї зберігається більше тисячі артефактів, зібраних краєзнавцями А. І. Абрамовим, А. І. Духіним, Н. І. Кириченко, С. В.

Санжаровим та А. В. Шамраєм. Найдавніші пам'ятки знайдено біля с.Богородичне – стоянка Мін'євський Яр. Під час розкопок були виявлені нуклеуси, шкребачки, різці, пластинки, і т.д. Пам'ятник розцінюється як короткотривала стоянка, а господарська діяльність первісних жителів обмежувалася обробкою кремнію та полюванням. Тут постає одна проблема. О.В.Колесник вважає, що відкриття археологічного пам'ятника і його значне руйнування в результаті господарської діяльності під час освоєння земель, відбувається одночасно. Метод поверхневого збирання і контроль за природним і штучним розрізами і сьогодні забезпечує основний приріст нових відкриттів.

Особливо активно процес антропогенного впливу на поверхню оболонки земних ландшафтів почав проявлятися на Європейському континенті після промислової революції XVIII – XIX ст. Відбувається масове виявлення і одночасно руйнування археологічних пам'яток, що залягають глибоко в землі. Про це ми дізналися з роботи Колесника О. В. та Весельського А. П. «Черкаское – комплексный памятник археологии в бассейне Северского Донца».

Так, виявлення комплексного пам'ятника археології на північно-західній околиці с. Черкаське Слов'янського району, безумовно, стало результатом проведення певних локальних гірських робіт (добування піску відкритим кар'єрним способом). [Д 2] На поверхні покритій травою археологічні пам'ятки не зустрічалися майже. Дослідження, які були проведені на підвищенні Кампличка під час польових сезонів 1997, 1998 років археологічною експедицією Донецького університету під керівництвом Колесника О.В. підтвердили, що археологічний комплекс Кампличка в північно-західній частині селища Черкаське, добре вписується в загальну систему уявлень про європейський палеоліт взагалі, і палеоліт Донбасу, зокрема. Дослідження пам'ятки, витяг з нього артефактів—є одночасно і руйнуванням цієї пам'ятки, як такої. Що ж залишається? А залишаються відомості про артефакти пам'ятки, місце її знаходження, занесення пам'яток до реєстру. Велику роботу в плані охорони відкритих і не відкритих пам'яток проводить Відділ охорони пам'яток Донецького обласного краєзнавчого музею.

Цікавою пам'яткою археології на території Слов'янського району є пізньопалеолітична пам'ятка «Висла Балка», що знаходиться на правому березі Сіверського Дінця в одноіменній балці в 3.8 км на захід від с. Сидорова Слов'янського району і в 6.4 км від р. Сіверський Дінець.[Д.3.]

Дана пам'ятка знаходиться не на території сільгоспугідь, а в балці, на території Сидорівської селищної ради. Висла Балка—одна із небагатьох в Україні пізньопалеолітичних кремнеобробляючих майстерень по розщепленню початкового циклу. Цікава історія його дослідження. Ще в 1990 рр. школярами місцевої школи, які оглядали шанці періоду Великої Вітчизняної війни, були знайдені залишки кремнію, покритого патиною. Свою знахідку вони передали археологу із Слов'янська Е. Є. Кравченко. А далі в дослідження включилися палеограф Н. П. Герасименко з Києва, археологи О.В.Колесник, С. М. Дегерменджи, Ю. Г. Коваль, В. А. Подобед з Донецька, геолог Н. Б. Овсянников з Краматорська. Пам'ятку оглядав антрополог із США штату Монтана д-р М. Бомлер і співробітник харківського музею І. А. Снежко. Як бачимо, завдяки небайдужим школярам Сидорівської школи було відкрито досить унікальну пам'ятку.

Подібні пам'ятки було відкрито і у с. Тетянівка Слов'янського району Донецької області і у с. Синичино Ізюмського району Харківської області на правому березі р. Сіверський Дінець. Головна археологічна проблема Вислої Балки—це відносно погана збереженість культурного шару, в результаті вертикальних зрушень. Однак, матеріал, який було зібрано під час розкопок, говорить про розвиток кременевої індустрії на території Слов'янського району і її експорт в інші регіони. Товщина культурного шару, який містить артефакти до 0,5 метра.

Археологічні дослідження велися і науковим співробітником Слов'янського краєзнавчого музею Шамраєм Анатолієм Васильовичем. Ще в 1971 р. ним було виявлено стоянку Слов'янськ-I [Д. 4] в районі колишньої олівцевої фабрики на правому березі р. Казенний Торець і підстанції «Слов'янськ-районна». Загальна ширина пам'ятки—близько 110 м, довжина—близько 350 м. В різні роки там було знайдено фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи—зрубної культури.

Згідно свідчень А. В. Шамрая, після розчистки земснарядом русла Казенного Торця, в обвалі було знайдено нижню частину середньовічного посуду (з товщиною стінок до 5 см), який був заповнений шматками мідної руди. Згідно свідчень місцевих жителів, нажаль, під час будівництва підстанції на початку 50-х рр. XX ст. було знищено декілька курганів. На цій території є два шари— епохи пізнього палеоліту і пізньої бронзи. Зараз поверхня поселення задернована, крім ділянки на території підстанції, який використовується під городи, а також ґрунтової дороги, яка проходить через пам'ятку за межами підстанції. Як бачимо поселення піддавалося значним руйнування в ході будівництва підстанції, ЛЕП.

І тоді виникло питання: а яка ж доля інших пам'яток археології на території Слов'янського району? З цим питанням автор звернулися знову до відділу культури і туризму Слов'янської райдержадміністрації, а саме до Івасюк Тамари Іванівни. Вона роз'яснила, що сьогодні ведеться велика охоронна робота щодо пам'яток археології. Із власниками земельних ділянок, будь-то фізичні, чи юридичні особи, відділ культури і туризму заключає охоронні договори. В них зазначається, які заходи повинні проводитися по відношенню до пам'яток археології. Вже досліджені об'єкти дозволяється розорювати, а ще не досліджені рекультивуються і засіваються травою, щоб не було руйнування.

При сприянні наукового керівника Колесника О.В. Донецький національний університет і викладача Краматорського економіко-гуманітарного інституту Давиденка Володимира Вікторовича, учні Черкаської ЗОШ І-ІІ ст в 2010 році змогли прийняти участь в археологічних розкопках в урочищах Видилиха в районі с. Богородичне Слов'янського району Донецької області [Д 5]. Експедиція тривала з 30 червня по 6 липня 2010 р. За цей короткий час учні дізналися дуже багато того, що не можна прочитати в підручнику, а якщо й прочитати, то не мати достатньої уяви. Разом із студентами історичних факультетів Донецького національного університету і Краматорського економіко-гуманітарного інституту дізналися, як закладається розкоп, що таке шурфування ділянки, коли починається культурний шар з артефактами, що таке камеральні роботи.

Гора Видилиха поблизу с. Богородичне Слов'янського району

Учасники експедиції, побачили реконструкцію печі для випалювання посуду жителями Видилихи в період зрубної культури. Під час роботи на розкопі змогли, з дозволу керівника, зібрати невелику колекцію фрагментів кераміки зрубної культури, а також кісток тварин. На основі цього змогли зробити і свій власний висновок: як же жили і чим займалися ці люди. Кремнієвих знарядь праці досить мало, і це наводить на думку, що люди в урочищі Видилиха жили вже в епоху бронзового віку. Також, відзначили, що багато запасів кременю є на підвищенні Камплички, в районі Черкаської ЗОШ І-ІІ ст. в смт. Черкаське, де була майстерня по виробництву кремнієвих знарядь в епоху пізнього палеоліту. Члени групи прийняли участь в природоохоронних заходах, на тих ділянках розкопів, які вже досліджені. Старі розкопи засипалися землею, поверхня приймала попередній вигляд. Це потрібно зробити для безпеки людей і тварин, адже розкопи розташовані на території національного парку «Святі гори».

Велику допомогу всій комплексній експедиції надав завідуючий відділом освіти Слов'янської райдержадміністрації Підлісний Юрій Іванович. Він допоміг експедиції в підвозі питної води. А, також допомогу надало Маяківське лісництво, яке забезпечило експедицію дровами для вогнища. Члени групи побачили як багато треба зробити для організації археологічної експедиції і скільки ще треба зробити, обробляючи вже зібрані артефакти.

Під час бесід з науковим керівником Колесником О.В. члени учнівської групи дізналися, що експедиція в урочищі. Видилиха працює з 2004 року і вже є певні публікації. Доступною літературою для нас виявився «Святогірський альманах», який випускається Державним історико-архітектурним заповідником у м. Святогірську. Опрацювавши публікації Гриб В. К. і Хозіна М. І. «Середньовічний релікварій» із розкопів поселення Видилиха на Сіверському Дінці можна встановити деякі аспекти життя людей в ті часи. Так Колесник А. В. і Давиденко В. В. в своїй статті «Розвідки пам'ятників археології в Середньому Подінців'ї» в 2008 р. говорять: « Череду поселень вздовж течії Дінця на північному заході від с. Богородичне на правому березі Дінця починає комплексна пам'ятка в урочищі Видилиха. Цю пам'ятка розташована на великій ділянці на правому березі річки. Тут збереглися залишки пізньопалеолітичної майстерні, поселення енеоліту, бронзового віку, пеньковської культури, часів Хозарського каганату, хуторів нового часу. Це один із унікальних комплексних пам'ятників Подінців'я, який потребує спеціального режиму охорони.

Про урочище Видилиха було відомо археологам ще в 20-х рр. ХХ ст. Перші розвідки було зроблено вченим і ентузіастом М. В. Сибільовим. Крім нього розвідками в цьому районі і дослідженнями займалися П. П. Єфименко, І. В. Левицький, Д. Я. Телегіна, С. А. Плетньова, В. К. Міхеєв, А. В. Шамрай, А. І. Духін, Е. Є. Кравченко, В. В. Давиденко, А. Ф. Горелік, М. Л. Швецов, І. А. Снежко, В. В. Цимінданов, С. М. Дегерменджи, О. В. Колесник, С. Р. Хозіна.

Під час польових робіт, в 70-ті рр. ХХ ст. з під плугів тракторів, на поверхню виходили фрагменти кераміки. На них звернули увагу працівники місцевого колгоспу і повідомили в Слов'янський краєзнавчий музей.

В ході археологічних розвідок, застосовувався метод шурфування ділянок долини в потенціально можливих місцях для стаціонарного заселення людьми в стародавні часи. Поселення Видилиха-2 займає широку мисовидну ділянку на лівому березі Соснової балки. Із заходу ділянка обмежена схилом корінного берега, а з північного сходу – заболоченою старицею. Ділянка покрита травою, подекуди кущами і деревами. Розміри ділянки досить великі 400 x 200 м. Археологічні знахідки виявлено, в основному, в центрі. На краю ділянки А. В. Кондратьєв, краєзнавець із Красноармійська (Покровська), виявив залишки хутора нового часу.

Цікавим є і той факт, що в період 2004-2008 рр. в урочищі Видилиха знайдено багато матеріальних свідчень обробки заліза: зразки чорної металургії (близько 2000), фрагменти ошлакованих стінок керамічного посуду, різноманітні залізні вироби. Дані знахідки датуються V-VII ст н.е.

Поселення в урочищі Видилиха не єдине. Воно є одним із стародавніх поселень, розташованих практично на всіх зручних для заселення терасах вздовж Сіверського Дінця. Ця череда поселень відображає багаторазове інтенсивне заселення терас правого корінного берега долини р. Сіверського Дінця. Про інтенсивне заселення в стародавні часи можна говорити, згадуючи і лівий берег Дінця. Там поселення були або на пісчаних підвищеннях (дюнах), або на берегах стариць і озер (залишків давнього русла Дінця), або на сучасному березі Дінця. Це відкриття було зроблено ще М. В. Сибільовим. Завдяки цим припущенням за останні роки було виявлено близько 300 пам'ятників археології.

В ході археологічної експедиції 2010 р. в урочищі Видилиха, члени групи «Знаменка» дізналися багато цікавого про життя людей в різні часи від свого наукового керівника Колесника О. В.. Олександр Вікторович відмітив, що розкопки потрібно вести грамотно і вірно, щоб не пошкодити експонати, які потім зберігаються вічно. Наявність великої кількості фрагментів кераміки темного кольору з досить товстими стінками говорить про племена зрубної культури, які жили в XVI—XII ст. до н. е. Це були осілі землероби і скотарі. Вперше зрубну культуру виділив ще Городцов, археолог царської Росії.

Кераміка ліпна, висушувалася і обпалювалася на сонці, або в спеціальних печах. Орнамент наносився палицею, шнурком, нігтем. Кераміка баночної форми. До складу кераміки входила глина, подріблений камінь, товчена ракушка. Кераміка плоскодонна. Велика кількість кісток великої рогатої худоби, кіз, овець, підтверджує заняття скотарством і розвиток шкіряного виробництва у цей час.

Поселення були невеликими і налічували 5-6 жител у формі напівземлянок. Напівземлянки будували із дернової цегли. Склалися житла із 2-3 камер. Сім'я була патріархальна і складалася з 2-3 поколінь. Всього в поселеннях було від 20 до 100 чоловік. Місця поселень вздовж Сіверського Дінця завжди мали вигідне розташування, так як по Дінцю проходив караванний шлях в різні часи із сходу на захід, із півдня на північ. Отже Слов'янщина—край давнього заселення ще з часів пізнього палеоліту, інтенсивно досліджується вченими; в Слов'янському районі ведеться велика робота по охороні пам'яток археології, природоохоронна робота. Крім того, постійно ведеться робота по виявленню нових археологічних пам'яток.

Список використаної літератури.

1. Бахмет Л.Я. Славянский краеведческий музей.—Славянск, 1994.—42 с.
2. Висла Балка—позднепалеолитический памятник на Северском Донце /под. ред. А. В. Колесника.— Донецк, 2002.—153 с.
3. Гриб В. К., Хозин С. Р. Средневековой «реликварий» из раскопок поселения Выдылыха на Северском Донце // Святогорский альманах.—Донецк.—2007.—с.7-13.
4. Исаева И. В., Исаев В.А. Предварительные итоги изучения остатков железоплавильного производства средневекового поселения Выдылыха на Северском Донце // Святогорск—Донецк.—2007.—с.12-25.
5. Колесник А.В. Весельский А.П. Черкасское – комплексный памятник археологии в бассейне Северского Донца. — Донецк, 2005. —166 с.
6. Колесник А. В., Давыденко В. В. Разведки памятников археологии в Среднем Подонцовье в 2008г. // Святогорский альманах. —Донецк. —2008. — с. 28-37.
7. Колесник А. В., Коваль Ю. Г., Давыденко В. В. Позднепалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская «Шарукаль» на Северском Донце // Святогорский альманах. —Донецк. —2007. —с. 24-34.
8. Циминданов В. В., Кузин В. И., Шамрай А. В. Археологические разведки на территории Донецкой области в 2003 г.— Донецк. — 2004

Формування розкопу

Камеральні роботи

Будівництво примітивної доменної печі

Колекція підйомного матеріалу—кераміки з розкопу біля гори Видилиха

Колекція підйомного матеріалу—кістки тварин з розкопу біля г. Видилиха

Зустріч з археологом Давиденко Володимиром Вікторовичем у школі

Матеріали для екскурсії до Ізюмського музею половецьких кам'яних скульптур (м. Ізюм Харківська область)

Схема маршруту: смт. Черкаське → смт. Билбасівка → м. Слов'янськ
с. Долина → музей просто неба на пагорбі Крем'янець поблизу м. Ізюм
Харківської області

Соколова Г., учитель суспільних дисциплін,
Черкаської ЗОШ І-ІІ ст.

Керівник гуртка Соколова Ганна Іванівна в музеї просто неба біля м. Ізюм

Половці—тюркомовний народ кимаків, який жив в Азії в період Середньовіччя. Їхньою батьківщиною було Приіртишся, північніше Алтаю (сучасна Росія). Назва половці слов'янського походження: «половці», тобто світло-жовті, полові (полова—солома, відвіяна лузга). Можливо серед половців були світловолосі. Засновником роду, згідно легенди яку згадувала археолог Плетньова С., був Кипчак. Звідси ще одна назва «кипчаки». Також вживалася назва «комани» самоназва кипчаків, кумани, куни. На початку XI століття вони рушили на захід через Хорезм, аральські степи, Туркменію, Поволжжя, Приазов'я в довготривалий і тотальний похід—нашествя. Основними причинами руху половців на захід були наступні: нестача пасовищ, центробіжне прагнення окремих володарів та міжусобиці, захоплення багатого аристократією кочових маршрутів і пасовищ, розбій, посилення руху сельджуків.

В східноєвропейських степах між Волгою і Дунаєм половці заснували свою державу, яка в арабській і перській літературі згадується як Дешт-и-Кипчак»,

тобто половецька земля. Кордони цієї землі співпадають з кордонами поширення половецьких скульптур. В «Слові о полку Ігоревім» чітко визначені східні, північні, південні кордони поширення цих пам'яток. Зовсім відсутній західний кордон. Цей кордон можна прослідкувати по напрямкам походів руських князів в половецькі степи. Кордони були досить нестійкими. Цей факт пояснюється економічною причиною: кочовим скотарством «таборного типу».

Перші згадки про половецькі кам'яні скульптури можна знайти в працях арабських і перських істориків, географів, мандрівників. Арабський поет Нізамі в XII ст. писав: «І приходять кипчаків сюди племена, і перед ідолом гнеться кипчаків спина...». Вільгельм Рубрук—посол короля Людовіка IX, подорожуючи в 1253 році до монгольського правителя Мангу-хана в Монголію спостерігав такий обряд: «Кумани мають звичай звичайно насипати землю над могилою померлого і ставити статую, повернуту обличчям на схід, яка тримала келих обома руками у пупа черева...». Скульптури згадують руські мандрівники. В «Книге Большого Чертежа» сказано: «А на речке на Терновке стоит человек камен, а у него кладут из Белгорода станичники доездные памяти, а другие памяти кладут на Самаре у двух девок каменных...». Пізніше статуї ставили на перехрестях і поворотах доріг, перетягували з курганів спеціально поближче до шляхів та перетворювали на постійні дорожні знаки.

Половецькі статуї досліджувалися в XIX—XX століттях. Група С. Плетнєвої поділила статуї на такі групи: дніпровські, празовські, середньодонецькі, нижньодонецькі, північнокавказькі, кримські, причорноморські, верхньодонецькі та поволжські. Більшість скульптур на Харківщині, ще в 1905 році зібрав та вивіз до Москви український історик Д. Багалій. Зараз вони є частиною колекції Державного історичного музею. Друга частина, зібрана в колишньому Ізюмському повіті, вивезена до Харкова. Частина статуй залишилася в музеї міста Ізюм. В 20-ті роки XX ст. відомий археолог-краєзнавець М. В. Сибільов зібрав в Ізюмському повіті ще 10 скульптур, які стояли на перехрестях та пагорбах. До середини 80-х років XX століття ці пам'ятки знаходилися в дворі Ізюмського краєзнавчого музею. В

другій половині 80-х років минулого століття вони були вивезені за місто в музей просто неба радянської військової техніки.

Статуї являли собою пам'ятники померлим і були одним із основних аксесуарів культа предків, могли споруджуватися тільки серед власне половецьких стойбищ, зимівників та могильників. Найбільша кількість статуй в Середньому Подінців'ю знаходилася вздовж річок Сухий Торець, Казений Торець, Оскол, Сіверський Дінець, Красна, Жеребець та Айдар. Дослідники попередніх років групували їх за різними критеріями: 1) сидячі, стоячі, стелоподібні; 2) чоловічі та жіночі. Жіночі статуї округлі, об'ємні, сидячі з відкритими ногами. На шиї можна побачити прикраси—гривні. На всіх статуях видно повні материнські груди—один із найхарактерніших елементів саме цих скульптур. Перед собою біля черева статуї тримають обома руками келих простої циліндричної форми. Погляд статуї направлений у далечінь, риси обличчя чітко не прослідковуються, обличчя витягнуте. На основі останнього факту можна констатувати що дані пам'ятки належать людям монголоїдного типу. Всі статуї виготовленні із сірого або жовтого крупнозернистого або дрібнозернистого пісковика, який добувався в даній місцевості в XI—XIII століттях в домонгольський період. Велика кількість скульптур пошкоджена монголами. Цей факт свідчить про ненависть і страх перед тотемами.

Більшість дослідників вважають, що скульптур жіночих і чоловічих було порівну. Хоча половці вже жили в епоху патріархату, пережитки матріархату зберігалися—жінка давала міць воїнам. Чоловічі скульптури менш яскраві, дуже пошкоджені монголами, а в сучасний час вандалами, сидячі, стоячі, стелоподібні. Чоловічі скульптури теж зображувалися із округлими животами повними грудьми. Стоячі статуї більш давні, ніж стелоподібні, так як з приходом монголів втрачається техніка кам'янорізального мистецтва. Скульптура виготовлялася із прямокутного блоку великого розміру з допомогою широкого та вузького долота. Процес виробництва закінчувався шліфівкою. Більшість скульптур була понад 2 метри заввишки, стільки ж вкопувалося в землю.

Досліджуючи скульптури можна встановити етнографічні особливості костюму: довгі сорочки оздоблені вишивкою, шаровари і у жінок, і у чоловіків; різні головні убори та прикраси: намисто, сережки, гривні, складний головний убір. Жіночі скульптури більш прикрашені та більш досконалі. Скульптури зводилися найбільш багатим і знаменитим конкретним родичам — покровителям роду. Цей факт найбільш характерний для половецької культури. Скоріш всього, вони стояли подалі від могильників, в спеціальних святилищах. Їм приносили жертви, поклонялися та просили про допомогу, тобто здійснювали традиційний культ предків.

1. Половецька кам'яна статуя. Знайдена на території Черкаської селищної ради

2. Жіноча стояча кам'яна скульптура. Знайдена на території Ізюмського району

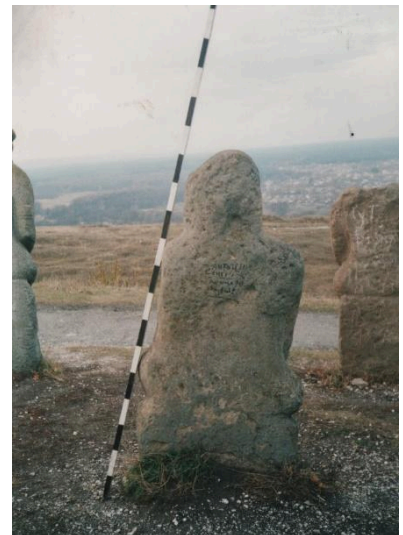

3. Половецька жіноча сидяча статуя. Знайдена на території Ізюмського району

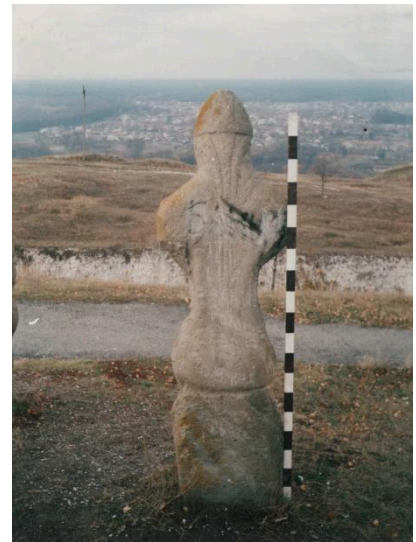

4. Сильно пошкоджена жіноча сидяча статуя. Знайдена на території Ізюмщини

5. Жіноча сидяча статуя з повністю відкритими ногами. Ізюмщина

6. Жіноча сидяча статуя, дуже пошкоджена. Ізюмщина.

7. Чоловіча сидяча статуя. Знайдена на території Ізюмського району.

Приклад опису статуї (фотоілюстрація №2)

Статуя виготовлена із великоозернистого пісковика (графітоподібного). Розміри скульптури 2,64х0,4 м.. Поверхня вивітрена. Статуя стояча: тип III а)—об'ємна скульптура першого підтипу; приземкувата статуя з низько опущеним на груди підборіддям і припіднятими плечима. Живіт округлої форми. Груди з чітко прорізними сосками, налитими молоком. На голові складний головний убір: капелюшок, накидка, коси, роги. Капелюшок I типу—різко виділені широкі товсті поля, тулія не дуже висока. Поверхня капелюшка прикрашена зигзагами—другий підтип: поля спускаються на лоб.

На лобі—налобна стрічка. На потилиці два ромба. Риси повного обличчя з підборіддям стерті, але можна побачити очі і вуста прорізані однаковим овалом. На шиї дві виті гривні із дроту та намисто. У вусі сережка овальної форми. Одяг—каптан нижче коліна, поли та перед якого, а також рукаваприкрашені вишивкою або нашивками. На руках, скоріш всього, є браслеити. Ноги маленькі, взуті в чобітки, паски від яких виглядають з під каптану. Руки складені коло черева і тримають келих простої циліндричної форми зі слабо виділеним вінчиком. Статуя знайдена на території Ізюмського повіту Харківської губернії в 20-ті роки XX ст. М. В. Сибільовим. Знаходиться в музеї просто неба м. Ізюм Харківської області. Дата виготовлення XIII ст. описана С.О. Плетньовою

**Паспорт – опис туристсько – краєзнавчого об’єкту Музею
народної архітектури побуту та дитячої творчості в с. Прелесне
Черкаська ОТГ Слов’янського району Донецької області**

1.Найменування об’єкту: Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості Ввіділ Донецького обласного художнього музею с. Прелесне, Черкаська ОТГ Слов’янського району Донецької області

2.Категорія об’єкту: етнографічний, історичний, краєзнавчий, культурний, архітектурний.

3.Загальна характеристика:

3.1.Місце знаходження об’єкту:

- Музей знаходиться за 135 км. від м. Донецька на північ, за 25 км. від м. Слов’янська на захід, на правому березі р. Сухий Торець, на території Черкаської ОТГ, в центрі села Прелесне по вулиці Шкільні 2-А, напроти Прелеснянської ЗОШ І-ІІ ст
- Розклад руху транспорту із Слов’янська до Прелесного з автовокзалу
«Слов’янськ»: втобус «Слов’янськ - Майдан» з 7:20 до 17:00
автобус «Слов’янск – Барвінкове» з 8.30 до 15.30

- Розклад руху залізницею із Слов'янська до Прелесного із залізничного вокзалу «Слов'янськ»: з 08:09 до 20:21, потім пішки 2 км. Через луки та навісний міст через річку Сухий Торець.
- Під'їзд зручний по автомобільній асфальтованій дорозі, або по залізниці, 2 км. по ґрунтовій дорозі.
- Для пересування по території Слов'янського району можна замовити автобуси за телефонами:
0509651362 Олександр
0506288818 Микола
- Географічні координати: північна широта 48° 50 ' 04" східна довгота 37 ° 17 ' 44"
- **3.2** .Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості просто неба в селі Прелесне Слов'янського району є філією Донецького обласного художнього музею і підпорядковується Управлінню культури та туризму Донецької облдержадміністрації.
- Музей почали створювати в 1983 році. Ініціаторами створення музею були: краєзнавець, художник, організатор дитячої художньої студії «Синій птах» Олександр Іванович Шевченко и викладач Донецького Національного університету Лях Роман Олександрович.
- На території музею розташовані: слобожанська хата, кузня, вітряк, комора, пташник, пасіка, колодязь. Всі об'єкти виготовлені з дерева місцевих порід, вкриті : хата – очеретом, кузня – черепицею, вітряк – дошками. Вони є справжніми будівлями, які були перенесені в музей з інших сіл або передані місцевими жителями. В середині є повний набір всього необхідного для конкретної будівлі.
- Всі об'єкти музею розташовані просто неба і знаходяться в доброму стані. Співробітники музею доглядають за станом всіх експонатів, при необхідності ведуть ремонтні і реставраційні роботи.
- Меморіальний напис є на хаті і говорить наступне: «Хата подарована Беліченко Раїсою Антонівною, жителькою села Прелесне в 1991 році»

- Меморіальна дошка на вітряку «Пам'ятник архітектури XIX століття, подарований музею жителями с. Бригадирівки Харківської області»
- Меморіальна дошка на ізостудії «Синій птах» «В цьому будинку працював засновник музею народної архітектури, побуту та дитячої творчості, організатор дитячої студії «Синій птах», почесний громадянин Слов'янського району Олександр Іванович Шевченко»

Контактні дані:

Адреса музею: вул. Шкільна 2-А, село Прелесне, Черкаської ОТГ Слов'янського району Донецької області, Україна, 84161

Телефон: 0501367992

Завідувач відділом Донецького обласного художнього музею: Тішина Ірина Олександрівна

Графік роботи: з 9.00 до 17.00

Вихідні дні: понеділок, вівторок

Музей працює цілий рік, проводить екскурсії і майстер-класи по народним ремеслам: писанкарство, набивка на полотно, ліпка з глини, виготовлення ляльки мотанки

4.Короткий опис музею. Народна будівельна творчість постійно відчувала вплив різних факторів суспільного, соціально-економічного характеру. Вони і визначали зовнішній вигляд, регіональну багатовимірність, функціональну життєздатність української оселі . Хату відносять до типу традиційного народного житла, який має на всій території України багато спільних рис: у плануванні, співвідношенні архітектурних об'ємів. Всюди в українській хаті знаходимо однакове розміщення вікон та дверей на площі стін, схожість даху. Слобожанська хата являла собою наземну одноповерхову споруду. Інколи зберігалися такі архаїчні форми, як напівземлянки і землянки. Найпоширенішим житлом було двокамерне. Воно складалося із хати та неопалюваних сіней. На початку XX ст. з'являються житла у яких обидва приміщення мали печі, тобто в сінях виділялася житлова кімната, так звана теплушка, кухня; або сіни повністю перетворювалися на тепле приміщення. За цієї умови сіни перейменовувалися на сінці. Тоді вхід у хату влаштовували

безпосередньо з вулиці у так званий прихаток, а більш заможні господарі перед вхідними дверима прибудовували додаткове приміщення – ганок.

Хата зводилася із різних матеріалів: дерева, крейди, глиносолом'яної цегли (саману). Дерев'яні сіни ззовні оклинцювалися, потім на них накидали глину, змішану з половиною, зверху білили крейдою або фарбували жовтою глиною. Ця техніка в наших селах збережена до сьогоднішнього дня. Хата мала широку призьбу, яку виплітали із лози, набивали землею майже по самі вікна та обмазували глиною. Для захисту призьби робили дах із значним напуском. Покривали хати здебільше очеретом, з якого при відсутності дерева робили і стелю. Окрім очерету використовували соломую по простому в натруську. Схили дахів завжди рівні, димарі хворостяні, обмазані глиною. Зразком такої хати є хата в музеї народної архітектури, побуту та дитячої творчості просто неба в с. Прелесне. Дану хату передала музею в 1991 р. Беліченко Раїса Антонівна, яка проживала в с. Прелесне. Хату розібрали і перенесли із місцеві жителі під керівництвом Лугового Анатолія Івановича.

Кузня, що зберігається в музеї народної архітектури в с. Прелесному є справжнім робочим приміщенням з повним набором устаткування і великою кількістю виробів. В музей вона була перевезена в 1987 році із с. Богородичне Слов'янського району Донецької області. Дана кузня є зрубна однокамерна хатина, яка стояла на околиці села. Це було пов'язано із певною технікою безпеки села. Побудована вона із обтесаних дубових колод. Матеріал для будівництва місцевий дуб. Розмір даної кузні 5х5 м. З середини кузня обмазана глиною вперемішку з піском і соломую. Це зроблено із точки зору безпеки, так як іскри з полум'я могли розлітатися по всьому приміщенню. Дах кузні вкритий черепицею місцевого виробництва, яке у XIX ст. на Слов'янщині розвивалося на місцевій сировинній базі. Також кузню могли вкрити обтесаними дошками, або очеретом чи соломую. Але тоді зростав ризик пожеж. Стелі в кузні немає. Дах тримається на дерев'яному перекритті. Замість стелі стіни кузні з'єднанні чотирма дубовими балками, на яких можна підвішувати необхідні речі.

Як і у всіх слобожанських приміщеннях, підлоги в кузні немає. Приміщення стоїть прямо на землі. Долівка густо всипана піском. З правої сторони кузні є одне вікно 145x100 см. Вхід до кузні через одні двері, які були розташовані посередині і складалися з двох половинок. До стіни вони кріпилися залізними скобами, а замикалися на гачок. Скоріш всього, ніякого замка на кузню не вішали, бо люди не допускали собі думки крадіжки з кузні. Посередині даху отвір з витяжки горна. В даній кузні він закладений черепицею. Перед входом до кузні невеликий навіс на відстані 50 см. від стіни. Він тримається на чотирьох стовпчиках. Стовпи використовувалися для прив'язування коней, яких тут же підковували. Фронтон даху прикрашали нехитрим різбленням по дереву. Дуже часто зустрічаються зображення сонця.

Основними робочими місцями були в кузні горно і ковадло. Горно було розташоване посередині і являло собою відкрите вогнище, яке розміщувалося на квадратній споруді (в даному випадку з цегли, обмазаною коричневою глиною). Висота споруди 100см. Вона вкрита дуже товстим до 2 см. листовим залізом, на якому розпалювали деревне вугілля і розігрівали заготовки з металу. Над горном зроблена витяжка диму з необтесаних дошок. Поряд з кузнею у дворі музею стоять колісні плуги та колісна борона. Зліва від хати стоїть вітряк перевезений в музей просто неба з села Бригадирівка Харківської області. Реставрацію пам'ятки проводили майстри із сусіднього села Троїцьке Луговий Анатолій Іванович, Гудок Леонід Іванович, Малишенко Олександр Петрович, Лушпа Михайло Петрович, Максименко Борис Іванович. Всередині млина є велика кількість інструментів. Попереду млина розташовано клуню, яка збудована теж у слобожанському стилі: з дерева виконано всі елементи. У центрі двора колодязь—журавель. Між хатою і кузнею—курник.

Тішина Ірина Олександрівна під час екскурсії в музеї с. Прелесне

Експонати музею: вироби народних ремесел—ліпка з глини

Експонати музею: вироби народних ремесел—писанки

Експонати музею: предмети побуту жителів к. XIX поч. XX століття

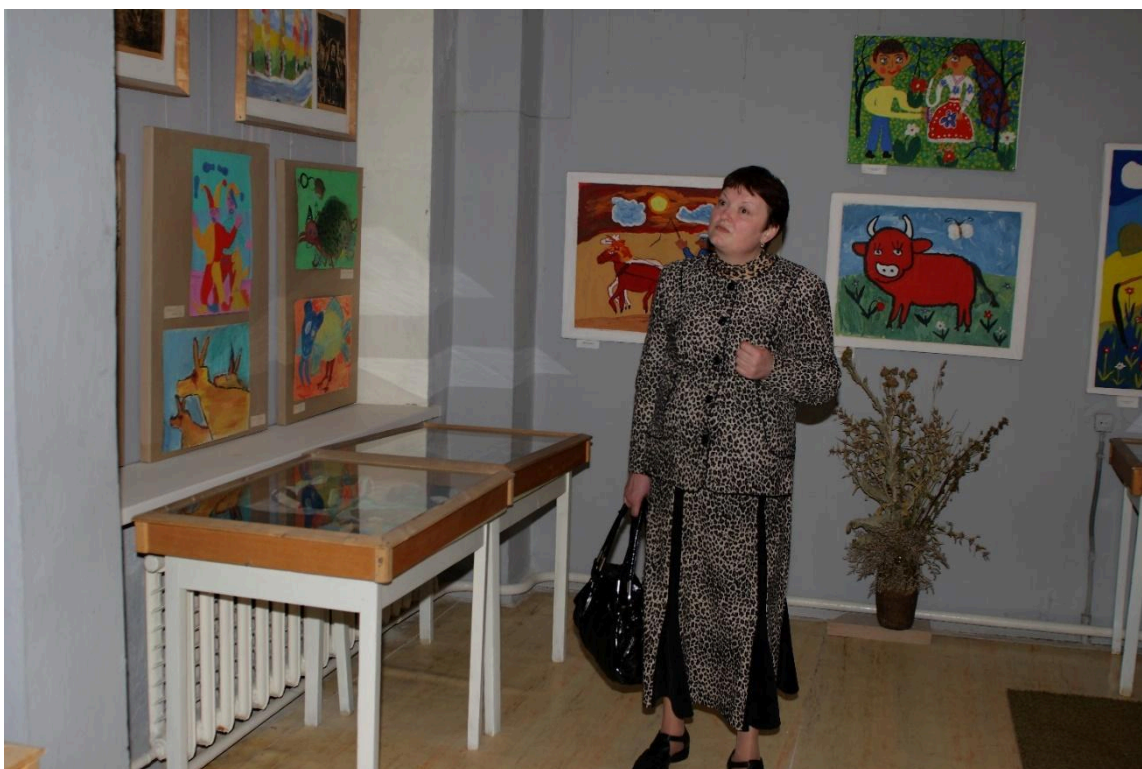

Експонати музею: вироби з тканини

Учасники обласного семінару керівників МО вчителів суспільних дисциплін
Донецької області під час екскурсії до музею 12 травня 2011 року

Зал дитячої творчості

Експозиція музею: жіночий одяг,

Експозиція музею: вітряк

прядка

Експозиція музею: вироби ковалів плуг та сівалка

Експозиція музею: знаряддя праці та посуд

Роль народної архітектури в житті мешканців Південної Слобожанщини

Народна будівельна творчість постійно відчувала вплив різних факторів суспільного, соціально-економічного характеру. Вони і визначали зовнішній вигляд, регіональну багатогатість, функціональну життєздатність української оселі . [2, с. 3].

Хату відносять до типу традиційного народного житла, який має на всій території України багато спільних рис: у плануванні, співвідношенні архітектурних об'ємів. Всюди в українській хаті знаходимо однакове розміщення вікон та дверей на площі стін, схожість даху [2, с.4] (Д 1)

Дослідження української хати вели свого часу на поч.. ХХ ст.. І. Чернецький, В. Барвінський, І. Крип'якевич; в II половині ХХст. І. Косміна, А. Данелюк, І. Гребінь, В. Скуратівський, Г. Лозко.

Слобожанщина – історико-етнографічний регіон, сформувався на землях колишнього Чернігово-Сіверського князівства, на межі між Лівобережною Гетьманщиною і Московією в II п. XVII ст. переселенцями як українцями так і

росіянами. Вони ж і принесли в цей край особливості свого побуту і культури. Нинішній Слов'янський район Донецької області входив завжди до Слобожанщини і був кордоном між козаками і бахмутськими поміщиками. В ході заселення виникли села Маяки, Черкаське, Райгородок, Прелесне, Троїцьке та інші. Так як члени гуртка проживають в селищі Черкаське, в північно-західній частині району, то і доцільно буде охарактеризувати пам'ятки архітектури саме цього регіону.

Етнографи поділили Україну на чотири зони сільських поселень: північна, центральна, південна та карпатська гірська. Територія Слов'янського району входить до центральної зони. Тут зустрічалися квартальна, гніздова, радикальна та рядова форми забудови. Переважала рядова форма. Поселення виникали в долинах річок Сухий Торець, Казенний Торець, балках. Зустрічаються також і малодвірні поселення, виселки та хутори. Малодвірні поселення виникали на основі окремих сільських заселень (хуторів або пасік). Прикладом такого хутору є Іванівський хутір, заснований вихідцями із села Знаменка. Багаті селяни купили землю у поміщика за 10 км від села і заснували малодвірні поселення.

В даному регіоні можна виділити будівлі центрально-українського лівобережного степового типу слобожанського підтипу народного житла. В самій Слобожанщині можна виділити західні і східні регіони. На заході є багато спільного з наддніпрянським лівобережним типом, на сході – з елементами російської архітектури: галерейки на стовпчиках, віконниці, квадратний план. (Д 1) За формою взаєморозташування житла і господарських споруд Слов'янський район можна віднести до вільної і Г-подібної забудови.

Слобожанська хата являла собою наземну одноповерхову споруду. (Д 1,2) Інколи зберігалися такі архаїчні форми, як напівземлянки, так і землянки. [4, с.27]. Найпоширенішим житлом було двокамерне. Воно складалося із хати та неопалюваних сіней. (Д2) На початку ХХ ст. з'являються житла у яких обидва приміщення мали печі [6, с.105], тобто в сінях виділялася житлова кімната, так звана теплушка, кухня; або сіни повністю перетворювалися на тепле приміщення. За цієї умови сіни перейменовувалися на сінці. Тоді вхід у хату

улаштовували безпосередньо з вулиці у так званий прихаток, а більш заможні господарі перед вхідними дверима прибудовували додаткове приміщення – ганок. [6, с.105 -106].

Зустрічалися і три подільні хати: сіни розташовувалися у центрі споруди, з одного боку від них – житлове приміщення, з другого – підсобне. Були також варіанти житла, у якому два житлових приміщення розташовувалися симетрично по обидва боки сіней. Цей варіант хати отримав назву: хата на дві половини або дві хати через сіни

В II п. XIX ст.. в сінях виділяється комора (комірчина, хижка, чулан), а в житловому приміщенні – кухня (теплушка, хатчина) [6, с.105]. Традиційний тип житла ускладнювався також за рахунок прибудови господарських приміщень під подовженим виносом даху [6, с.106]. Це хати з захатником, припусницею, сутком. Заможні селяни будували багатокамерні житла із 3-4 кімнат. У сінях влаштовувалася комора, а кожна із хат переділялася на дві – чисту хату (велику хату, залу) й кухню – хату (хатину) [6, с.107]

Хата зводилася із різних матеріалів: дерева, крейди, глиносолом'яної цегли (саману). Дерев'яні сіни ззовні клинцювалися, потім на них накидали глину, змішану з половиною, зверху білили крейдою або фарбували жовтою глиною. Ця техніка в наших селах збереглася до сьогодення. Хата мала широку призьбу, яку виплітали із лози, набивали землею майже по самі вікна та обмазували глиною. (Д 2) Для захисту призьби робили дах із значним напуском. Покривали хати здебільше очеретом, з якого при відсутності дерева робили і стелю. Окрім очерету використовували соломку по простому в натруську. Схили дахів завжди рівні, димарі хворостяні, обмазані глиною.

Зразком такої хати є хата в музеї народної архітектури, побуту та дитячої творчості просто неба в с. Прелесне. Дану хату передала музею в 1991р Беліченко Раїса Антонівна, яка проживала в с. Троїцьке, що неподалік. (Д 5) Хату розібрали і перенесли із с. Троїцьке в с. Прелесне місцеві жителі під керівництвом Лугового Анатолія Івановича.

Головний вхід хати повернутий на схід сонця, що говорить про дотримання традицій. (Д 2) Хата дерев'яна. Її розміри: 7,5м – довжина і 4,5м – ширина.

Обмазана із середини і ззовні коричневою глиною, а потім вся побілена крейдою, окрім задньої стіни, яка вважалася непразничковою. І глину і крейду добували поряд із селом. Найбільше крейди у с. Черкаському, де знаходиться зараз великий крейдяно-вапняний завод. (Д 20) Глина виконувала декілька функцій: будівельна, збереження тепла, санітарна, гігієнічна, лікувальна.

Крейду використовували не тільки для оздоблення. Із великих брил крейди випилювали блоки, які використовувалися як цегла. Такий варіант хати зберігся до сьогодні в с. Черкаському. хата із крейдяних брил взимку холодна, а влітку – прохолодна. А от дерев'яна хата взимку тепла, а влітку не пропускає спеку. Використання різних матеріалів говорить про те, який рівень життя був у господарів.

Два вікна хати виходять на вулицю, три у двір, одне на задній двір (Д 1) . З середини завішувалися оздобленими занавісками або «фіранками» через які можна побачити, що діється на вулиці. (Д 18) Також вікна прикрашалися з середини вишитими рушниками, що слугували оберегами (Д 18) [5, с.322]. Рушники виконані традиційною слобожанською технікою: вишивка хрестиком по домотканому полотну червоними і сірими нитками (характерні кольори ниток саме для Слов'янського району). Рушник прикрашався мережкою. Зустрічалися рушники, виконані і в іншій техніці. Це говорить про те, що край заселявся вихідцями з різних регіонів.

Найбільш поширеною конструкцією даху в нашому районі була чотирьохсхила на кроквах, які кріпилися на вінці зрубу або на повздовжніх балках, покладених по верху стін. Зустрічався і двосхилий дах. (Д 4) І перша і друга конструкція даху зустрічається в наших селах і сьогодні.

Хата, що знаходиться в музеї просто неба, однокамерна. (Д 12) Такі хати ще називають чотирьохстінками. Були і п'ятистінки – двокімнатні хати у більш заможних селян.

Найцікавіше в слобожанській хаті це її інтер'єр, який відноситься до українсько-білоруського типу. Умовно однокамерну хату можна поділити на такі частини: робоча, для відпочинку, та чиста або святкова.

Вхід у хату починався з порогу (Д 1). Через нього в маленькі стіни, які ведуть до робочої частини. Центральне місце тут займає піч, яка була в середині хати, напроти вхідних дверей (Д 6). Отвір печі направлений до фасадної стіни, у якій були вікна. Піч у нашому регіоні на російський зразок, але помазана глиною і побілена крейдою, розмальована кольоровими фарбами. Це говорить про те, що в хаті є дівчина на виданні. Піч використовували не тільки для обігріву і приготування їжі, а і для снання. Напроти фасадної печі розташовувався стіл, лавки. За столом і працювали і споживали їжу. Стіл повинен бути великим. Він уособлював у собі ідею єдності, міцності родини. (Д 7) Справа від печі розташовано мисник, де зберігався посуд. (Д 9) Поряд із ним стоять рогаці і лопати, якими господині поралися в печі.(Д 7,8)

Мисник – це дерев'яна полиця для зберігання посуду. Був зроблений у формі шафи. (Д 9) або кутовий. Майже весь посуд був із глини. В селянських родинх можна зустріти посуд і привезений і місцевий. В Слов'янському районі горщики виробляли із сірої глини в с. Піскунівка. А в самому Слов'янську завжди було керамічне виробництво, що задовольняло будь-які смаки: царські (фабрика Кузнєцових), селянські (маленькі майстерні). Їжа в керамічному посуді добре зберігається. Був і залізний посуд – чавуни. (Д8) Ложки були дерев'яними. Їли з однієї миски.

У робочій частині, згідно пір року, розміщувалися гребінка, прядка, (Д 17) ткацький верстат, (Д 16)пристрій для подрібнення зерна. Ці речі заносили в хату в той час, коли це було потрібно. Майже всі ці пристрої дерев'яні, зроблені місцевими майстрами.

В чистій частині хати, що відводилася для відпочинку, стояло ліжко. (Д 10) На ньому спали батьки. Ліжко було дерев'яним, його прикрашав підзорник вишитий у тій же слобожанській техніці, що і рушники: сірими і червоними нитками. Зверху на ліжку лежали подушки, які теж прикрашала вишивка. Поряд з ліжком стояла люлька, зроблена з дерева, або сплетена із лози, або викувана в кузні. (Д 10, 11,12) Часто люлька прибивалася до стелі. Для старших дітей робили піл або полук: дерев'яний настил, який встановлювався від печі або лежанки до протилежної стіни. Вдень він служив для різних побутових речей та

домашніх робіт. А вночі на ньому спали. Застилали кольоровими ряднами або килимами [5, с.324]. Під рядна клали соломку або сіно. Висота піла майже така, як і ліжка. Спали і на лавах, що стояли вздовж стін.

Також, в чистій частині хати стояла скриня – традиційний для України вид меблів, у яких зберігали одяг, коштовності, прикраси, полотно, документи. Скриня належала жінці. Її виготовляли із дерева, не використовуючи гвіздків. Зовні скриня фарбувалася чорною фарбою, на яку наносився малюнок рослинного орнаменту. Або скриню прикрашало різьблення. Всі скрині замикалися замком, викуваним ковалями. Дівчині на виданні батьки купували скриню, яку вона разом із матір'ю поступово наповнювала різними речами, необхідними для подружнього життя. Чим більша й красивіша скриня, тим багатша дівчина. [5, с.323]. Велика скриня слугувала ще столом. Зверху скриня накривалася скатертиною, вишитою у тому ж стилі. Стіни хат прикрашали картини місцевих художників, виконані в стилі хуторського мистецтва олійними фарбами. В к XIX на п XX ст.. на стінах з'являються фотографії. (Д 7).

По діагоналі від печі, у східному кутку хати влаштовували парадний кут (покуть, червоний кут, святий кут, божий кут) [1, с.20]. Покуть – священне місце у хаті. (Д 15) Тут розміщували ікони, прикрашені вишитими рушниками – оберегами (божниками), обтикані цілющим зіллям та квітками. Перед іконами вішали лампадку. В червоному куту саджали найпочесніших гостей, наречених, ставили Дідуха – ритуального снопа. Як бачимо, всередині хати велику увагу приділяли вишитим рушникам, які відігравали роль оберегів. Якщо в сім'ї було 2-4 дочки, то кожній із них потрібно дати більше десяти рушників. Які дівчата повинні були вишити самостійно.

І останній елемент, який доречно охарактеризувати, це долівка. З огляду на брак лісу вона була переважно земляною, обмазаною глиною. Щосуботи і напередодні свят «землю» змащували спеціальним розчином. Після того, як долівка висихала, її посипали пахучим різнотрав'ям: м'ятою, чебрецем та іншими травами, які створювали в хаті приємний запах. Отже, глина в слобожанській хаті була не тільки будівельною сировиною, а й засобом

дезінфекції. В глиняній хаті завжди сухо. А мешканці рідко хворіли простудними захворюваннями.

В сінях, які були зроблені з дерева і часто не обмазувалися глиною зберігався сільськогосподарський реманент, необхідний для роботи у хаті. Поряд з хатою, у дворі, забудова якого була або вільною або г-подібною, був курник, комора, стайня для худоби, льох. За задньою стіною розміщувався город. Отже, можна зробити висновок, що жителі Слобожанщини ще в к.ХІХ на п.ХХст вели напівнатуральне господарство. Майже все необхідне вироблялося вдома для себе, а не для продажу: полотно, одяг, взуття, посуд, столи, лави, домашній і сільськогосподарський реманент, скрині, їжа. А купували: прикраси, металевий посуд і металеві знаряддя праці, європейські тканини. Ці товари купувалися як у найближчих містах на ярмарках, так і у місцевих майстрів у селі. Наприклад, вироби коваля, який був у кожному селі.

Із забудовою, інтер'єром, життям у хаті пов'язано багато обрядів. Ці обряди у нашому районі схожі із загальноукраїнськими. Так вхід до хати повинен бути тільки на схід. (Д 12) Це робилося для того, щоб економити тепло і світло. Хату краще будувати на березі річки. Так в селі Черкаському перша вулиця була вздовж Сухого Торця і отримала назву «Слобода», що підтверджує належність поселення – вільного від податків, до Слобожанщини. Зараз це вулиця має назву «Свобода», змінилася тільки одна друга буква.

Розмір нової хати не менше старої, щоб не зменшилася сім'я. Не бажано будувати хату там, де люди померли від хвороб, де були сварки, розлучення, вбивства, де були вішалники, де згоріла хата.

Для перевірки правильності обраного місця здійснювали такий обряд: під кожним рогом майбутнього житла забивали дерев'яні кілки, або ж клали камінці, біля яких після заходу сонця, таємно від чужих очей, насипали певну кількість зерен жита або пшениці – 27, 30, 33, 36,39. Посередині майбутнього житла клали хрест, хліб, сіль і посудину з водою. Наступного ранку, до схід сонця, перевіряли в якому стані були хліб, зерна, сіль, та вода. Якщо все залишалося незачепленим, а кількість води навіть побільшала, то це було доброю ознакою. Слобожанська хата ввібрала в себе кращі елементи народного

будівництва, як українців, так і росіян; будівництво хати і життя в хаті тісно були пов'язані з навколишнім світом, який багато в чому визначав діяльність людей; слобожанська архітектура має багато спільного із багатьма ремеслами, промислами, які доповнюють одне одного.

Список використаної літератури:

1. Гребінь І. Житло в духовному світі селянина // Українська минувшина— ілюстрований етнографічний довідник. - К.:Либідь, 1994.- с.27-3
2. Данилюк А.Г. Українська хата. - К.: Наукова думка, 1991.- с.109.
3. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. К.: Либідь, 1994.-656с.
- 4.Космічна Т. Поселення, житло, забудова//Українська минувшина ілюстрований етнографічний довідник. - К. : Либідь, 1994. – с.8-26
5. Лозко Г.С. українське народознавство. – К.: зодіак – ЕКО, 1995. – 368с.
6. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993.-288с.
7. Скуратівський Б.Т. Берегиня. - К.: Радянський письменник, 1987.- 278 с.

Список додатків (фотографій)

- 1.Загальний вигляд хати з двору. Поріг ,призьба, сіни.
- 2.Учасниці гуртка «Знаменка».
3. Вигляд хати з двору.
4. Піч.
5. Мисник.
6. Робота біля печі.
7. Ліжко, колиска.
8. Гребінка, Колиска.
9. Ткацький верстат.
10. Стіл.
11. Дзеркало.
12. Ліжко, колиска.
13. Скриня.
14. Стіл.
15. Покуть.
16. Сіни.
16. Сіни.
- Робочі інструменти
- 17.У дворі біля хати.
18. Вікониці в сучасній архітектурі.

1. Загальний вигляд хати з двору Поріг ,призьба, сіни.

2. Учасиці гуртка «Знаменка»

3. Вигляд хати з двору

4. Піч.

5. Мисник

6. Ліжко, колиска.

7.Робота біля печі

. 8. Гребінка, прядка.

9. Ткацький верстат.

10. Стіл.

11. Дзеркало.

12. Ліжко. Колиска.

13. Скриня.

14. Стіл.

15. Покуть

16. Сіни.

16. Сіни. Робочі інструменти.

На призьбі.

17. У дворі біля хати

Розвиток ковальського ремесла на території Слов'янщини Донецької області в XIX на початку XX століття

Соколова Г., учитель суспільних дисциплін
Черкаської ЗОШ І-ІІ ст.

Історію людства можна розділити на три великих періоди, згідно того, з чого вироблялися знаряддя праці: кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік. Найближчим до нас є залізний. Сьогодні жоден із нас не уявляє своє життя без металевих виробів, як у побуті, так і в господарстві. В часи індустріального розвитку виробництво цих виробів не є надто складною справою. А як же вироблялися гвіздки, ножі, сокири, різні сільськогосподарські знаряддя праці, холодна зброя і інші речі, коли не було спеціальних механізованих пристроїв для металообробки? Це питання хвилює авторів роботи вже давно. Тому під час екскурсії «Ковальське ремесло на території Слов'янщини» можна познайомитися з самим процес металообробки в доіндустріальну епоху.

В XVII – XVIII ст. залізні вироби вже відігравали колосальну роль у всіх сферах життя людей. Серед переселенців в нові краї обов'язково повинен бути коваль. Бо без нього не можна було ні коня підкувати, ні чоботи підбити, ні полагодити предмети побуту, зброю, чи виробити необхідну річ у господарстві прямо у кузні.

Заселення Слов'янщини починається в середині XVII ст. У 1645 р. була заснована Торська фортеця для захисту солеварів, яка згодом згоріла. В 1676 р. було побудовано на цих руїнах містечко Тор. У описі Соляного містечка (Тору) 1684 р. можна знайти наступне повідомлення «Башня Московская проезжая, что от Маяцкого, рублена сосновым лесом в 6 саж. Длиною стена по 3 саж без чети. В той башне ворота створчатые в воротах скобы и засов железной, замок вислый троесничной» [5, с.9]. Проаналізувавши ці дані можна зробити висновок, що в місті був коваль, вироби якого необхідні для будівництва

фортеці і вигідніше було ці вироби виробляти прямо на місці, а не везти з інших місць.

Навколо Тору в кінці XVII – на початку XVIII ст. виникають слободи: Маяки, Козацька Пристань, Черкаське, Троїцьке, Прелесне та інші. Переселенці принесли в цей край не тільки своє майно, а й свої вміння різних ремесел, в тому числі і ковальства. Всі поселення виникали поблизу річок, поблизу яких по словам старожилів і були поклади, в деяких місцях, бурого залізняка. Так, в с. Черкаському на березі річки Черкашанки на території сучасної вул. Знаменська була і копальня і кузня. Звичайно використовувалися і привозні криці з тих регіонів, де їх виробляли.

У 1783 р. фортеця Тор... втратила свою оборону значимість [13, с.15] і Слов'янськ [Д1] (з 1784) стає звичайним містечком Ізюмського повіту. Міська забудова почалася в кінці XVII – на початку XIX ст. від Посаду по вулиці Кузнечной [13, с.16] (сучасна вулиця Комунарів). Скільки тоді було ковалів невідомо. Але є відомості на 1917 р., що у м. Слов'янську ковалів 42 [13, с.]. Розглянувши цю таблицю, можна зробити висновок про те, що професія коваля була однією із найпоширеніших.

Таблиця 3.1.

Кустари и ремесленники до 1917 года [13, с.137-138]

профессии	количество	профессии	количество
1. плотник	67	20.корзинщик	21
2. столяр	43	21.цветочник	9
3. печник	39	22.зеленщик	4
4. кровельщи	24	23.конфетчик	8
к	19	24.пряничник	7
5. стекольник	13	25.пирожник	11
6. картузник	26	26.бубличник	9
7. ткач	21	27.богомаз	1
8. канатник	26	28.художник	6
9. бондарь	23	29.нивелир	3
10. колесник	7	30.слесарь	7
11. угольщик	26	31.лудильщик	6
12. штукатур	23	32.шорник	11
13. маляр	12	33.ложкарь	4
14. гончар	24	34.трубоклад	2

15. кожник	94	35.кузнец	42
16. сапожник	62	36.свечник	4
17. портной	27	37.каретник	7
18. модистка	8		
19. кушнир			

Проаналізувавши таблицю можна констатувати наступне: пересічні жителі Слов'янська потребували послуг коваля; а також майстри інших спеціальностей: столяри, слюсарі, чоботарі, ювеліри, каретники, бондарі, солевари для яких ковалі виготовляли необхідні знаряддя праці.

Солевари міста Тор не могли обійтися без продукції ковалів під час виварки солі із ропи. Із подорожі академіка Гільденштедта в кінці XIX ст. можна дізнатися наступне : «Сковороды выкованы из листового железа, величина их около 2-х кв. саж, а глубина почти фут. Для того, чтобы они не лежали всей тяжестью на топке они подвешиваются на 9 крюках, прикрепленных к дну сковороды и к поперечным балкам здания» [5, с.19]. Звичайно не було б сенсу тоді виготовляти такі сковороди десь і везти їх у Слов'янськ. Ймовірніше, це робилося майстрами прямо на місці, де була виварка солі. До сьогоднішнього дня у Слов'янську зберіглася автобусна зупинка «Кузня» по вулиці . Дійсно, до 1917р. там був цілий ряд міських майстерень ковалів (сучасна вулиця Юн. Комунарів). Про це розповів онук одного із власників Леонід Бабаєв. Діда звали Татарський Антон. Дані підтверджує і науковий співробітник Слов'янського краєзнавчого музею Шамрай А. В. Як вже було сказано, навколо Слов'янська ще в XVII – XVIII ст. виникло ряд поселень слобожан, які без ковалів теж не могли існувати. В кожному селі була не одна кузня. Їх кількість залежала від кількості жителів. Так на початку XX ст. в с. Прелесному їх було 4. А якщо проаналізуємо дані таблиці про населені пункти Донеччини за описом до атласу Катеринославського намісництва 1795 р. то можна дізнатися скільки ж було кузень в інших селах [5, с.71]. Населені пункти Слов'янщини:

Населенные пункты	Количество дворов	население	
		мужское	женское

с. Знаменское	105	334	292
дер. Индюковка	22	66	44
дер. Александровка	25	70	59
дер. Троицкая	40	125	102
село Прелесное	98	326	269
дер. Петровка	65	286	284

Згідно кількості дворів у с. Знаменському скоріш всього було 5 майстерень ковалів, в Індюківці, Олександрівці по 1, в Троїцькому – 2, і в Петровці – 3. [Д1]

Слід також врахувати, що ці поселення розташовані дуже близько одне до одного по лінії Сухого Торця в межах 5 залізничних зупинок сучасного електропоїзда. На основі цих висновків вимальовується картина, що ковальство одна з найпотрібніших галузей тогочасного господарства. Ковальські заняття можна класифікувати:

1. Згідно поселень:
  - міське цехове дрібнотоварне; сільське народне домашнє.
2. Згідно використаної заготовки:
  - залізне; мідне; срібне; золоте.
3. Згідно призначення:
  - побутове; військове; художнє; господарське.
4. Згідно спеціалізації виробів [11, с.170]:
  - гвіздочники; ножовщики; скобочники; підковщики; сковородники; молотники; лемішники; замочники; ювеліри.

Для характеристики ковальства на Слов'янщині, яка була частиною Слобожанщини, можна використати і дані Д. Багалія. Багалій Д. пише, що ремесла, де використовувалися здобутки мінеральні були такі: ковальство та слюсарство [1, с.134]. Ремісничих кустарних господарств на Слобожанщині у кінці XVIII ст. було 6776, а усіх ремісників 33 834 душ чоловіків і жінок... Найбільш розповсюдженими ремеслами були ткацтво, чоботарство, чинбарство, кравецтво, ковальство та гончарство [1, с.133]... Ковалів 184 хазяйства з 596 душ [1, с.134]. Звичайно ці дані можна піддати певній критиці, т. я. скоріш всього Багалій не врахував всіх кузень, але все ж таки цифра дуже вагома.

Таким чином, можна зробити висновок проаналізувавши дані документів, спеціальної літератури, власні дослідження, що ковальська справа на Слов'янщині була широко розвинута на власній сировинній базі, вироби ковалів користувалися великим попитом, збереглися великі колекції виробів ковалів, як сільських так і міських, збереглися назви тих місць, де були розташовані кузні. Але можна з впевненістю сказати, що хоча ця справа і мала великий попит і в період заселення, і в козацьку добу і в XVIII – XIX ст.. Нажаль, індустріальний розвиток привів до занепаду ковальства дуже рано, ще в кінці XIX ст. в першій треті XX ст., так як відбувався великий відтік населення, особливо чоловічого, на промислові об'єкти міст Краматорська, Слов'янська.

Устаткування кузні в музеї народної архітектури та побуту просто неба в селі Прелесне Черкаської ОТГ Слов'янського району

Кузня, що зберігається в музеї народної архітектури в с. Прелесному є справжнім робочим приміщенням з повним набором устаткування і великою кількістю виробів. [Д2] В музей вона була перевезена в 1987 році з села Богородичне Слов'янського району. Цей факт ще раз підтверджує те, що біля колишніх поселень салтово-маяцької культури, переселенцями розвивається цей вид ремесла. Дана кузня є зрубна однокамерна хатина, яка стояла на околиці села. Таке розташування було пов'язане із певною технікою безпеки села. Побудована вона із обтесаних дубових колод. Матеріал для будівництва (дуб) місцевий. Розмір даної кузні 5х5м. З середини кузня обмазана глиною вперемішку з піском і соломою. Це зроблено із точки зору безпеки і самої кузні та працівників і клієнтів, так як іскри з полум'я могли розлітатися по всьому приміщенню. Дах кузні вкритий черепицею місцевого виробництва, яке у XIX ст. на Слов'янщині розвивалося на місцевій сировинній базі. Також кузню могли вкривати обтесаними дошками, або очеретом чи соломою. Але тоді зростав ризик пожеж. Стелі в кузні немає. Дах тримається на дерев'яному перекритті. Замість стелі стіни кузні з'єднанні чотирма дубовими балками, на яких можна підвішувати необхідні речі.

Як і у всіх слобожанських приміщеннях, підлоги в кузні немає. Приміщення стоїть прямо на землі. Долівка густо всипана піском. З правої

сторони кузні є одне вікно 145x100 см. Вхід до кузні через одні двері, які були розташовані посередині і складалися з двох половинок. До стіни вони кріпилися залізними скобами, а замикалися на гачок. Скоріш всього, ніякого замка на кузню не вішали, бо люди не допускали собі думки крадіжки з кузні. Посередині даху отвір з витяжки горна. В даній кузні він закладений черепицею. Перед входом до кузні невеликий навіс на відстані 50 см. від стіни. Він тримається на чотирьох стовпчиках. Стовпи використовувалися для прив'язування коней, яких тут же підковували. Фронтон даху прикрашали нехитрим різьбленням по дереву. Дуже часто зустрічаються зображення сонця.

Основними робочими місцями були в кузні горно і ковадло. [ДЗ] Горно було розташоване посередині і являло собою відкрите вогнище, яке розміщувалося на квадратній споруді (в даному випадку з цегли, обмазаною коричневою глиною). Висота споруди 100 см. Вона вкрита дуже товстим до 2 см. листовим залізом, на якому розпалювали деревне вугілля і розігрівали металозаготовки. Над горном зроблена витяжка диму з необтесаних дощок. Дим виходив у отвір. Форма витяжки – зрізана піраміда. Споруда на якій розташовувалося горно внизу, пуста, там зберігалися заготовки дерев'яних колод для утворення деревного вугілля. Це було не вигідно, бо дуже довго треба чекати поки деревина стане деревним вугіллям. Скоріше всього там зберігалося вже готове деревне вугілля. Випалювали його в спеціальних ямах, які були поряд із кузнями.

До горна було підведене сопло у вигляді труби. В даній кузні ми бачимо вже залізну трубу заводської роботи. Вона з'єднана з міхами, що подають повітря у горно.

В більш ранніх періодах сопло можливо робили із глини: спеціальну конструкцію у формі труби. Міхи розташовані зліва від горна і являють собою пристрій овальної форми із шкіри (скоріш всього бичачої), натягнутої на залізні обручі. Шкіра з'єднана конструкціями із збитих дощок. Міхи підтримує ціпок, що звисає із стелі і з'єднаний з довгою жердиною, яка тягнеться зліва направо до правої сторони горна. Жердина додатково з'єднана з балкою ще одним

ціпком. Помічник майстра приводив міхи вручну з допомогою жердини і таким чином нагнітав повітря в горно. Розміри міхів 98х66 см.

Зліва від горна розташовувалося ковадло. [Д4] Воно являє собою металевий пристрій з конусом (дзьобом) з одного боку і приплюснутою почвою з другого. В почві два отвори: круглий діаметром 2 см і квадратний 4х4 см. Загальна довжина ковадла до 52 см. Воно прикріплене на дубовій колоді чотирма залізними скобами і внизу вбито в дубову колоду загостреним вістрям. Вага ковадла 15-20 кг. Біля ковадла два основних молотка: великий і маленький молоточок. Поряд інший інструмент, необхідний для роботи: обценьки, кліщі, пробійники, молотки, зубила. В кінці XIX ст. до інструментів коваля додаються заводські вироби: гайкові ключі, ножиці по металу, пили-ножівки, ключі для нарізання різьби. Зліва від ковадла стояв великий чан з водою діаметром 70 см. В дальньому кутку є ще один чан, менший за розмірами. Чан заводського ливарного виробництва. Якщо не було залізних чанів використовували корито з водою, або діжку.

Необхідним пристроєм у кузні було також точило. [Д5] Зроблене воно із пісковики діаметром 20 см. і розміщене в дерев'яному каркасі. В рух приводилося залізною ручкою рукою. В кузню перенесли невеличке саморобне горнятко з с. Пашково Барвінківського району Харківської області. Воно було зроблено майстром селянином і являло собою горнятко зроблене з цегли площею до одного квадратного метра для розпалювання деревного вугілля. Майстер Нікітенко Василь використовував його в домашніх умовах і тому задіяв для його конструкції все, що було під рукою. Так колесо з прядки відіграло роль міхів. Колесо сполучалося ремінною передачею з невеликим повітряним гвинтиком, що подавав повітря у горнятко. Таке горнятко могло використовуватись не тільки ковалем, а й просто селянином. Кузня то не просто майстерня, то цілий світ чоловіків, куди жінок не пускали, бо боялися, що ті зіпсують вдачу ковалі. Як знаємо, селяни були забобонні, вірили у різні прикмети і повір'я. Кузня була місцем спілкування чоловіків, своєрідним клубом, бо коваль кував не тільки вироби, а й долю замовника. Отже, в даній

кузні є повний набір устаткування для ковальського виробництва. Воно є унікальним тому, що дуже рідкісне і до сьогоднішнього дня є в робочому стані.

Сировина і матеріали

Традиційно, все населення, що проживало на Слов'янщині, використовувало місцеву сировину - болотяну руду, яка легко піддавалась обробці примітивним способом. У горні вже при температурі 700-800 градусів вона перетворювалася на густу залізну масу—крицю. Цю масу із залишками шлаку та окалини знову обпалювали і перековували, доки залізо не очищалося та не набувало необхідних властивостей [12, с.90]. Цей процес називався варкою заліза. Про це пише дослідник В. Наулко в своїй праці "Культура і побут населення України", та інші дослідники, які торкалися даного питання. Автори не заперечують такий спосіб добування криці. Нажаль, вони не можуть підтвердити конкретними прикладами із даної місцевості, бо вже не має майстрів ковалів.

Окрім криць—згустків заліза округлої форми, при варці отримували шматки чавуну, а з них потім кували смуги заліза. [3, с.66] Це міг зробити практично кожен майстер сам. Але така металозаготовка не відповідала конкуренції з привозним залізом, чи до його занепаду спричинилися інші обставини, оті самі, що на початку XIX ст. знищили цілу місцеву промисловість [3, с.66].

До 1714 р. відносяться перші пропозиції побудувати в Бахмутському повіті залізоробний завод [7, с.151]. В першій половині XVIII ст. йдуть активні дослідження, пов'язані з місцевими мінералами і можливістю їх використання. Переломним етапом стає промисловий переворот в Росії, що почався в 30-х рр. XIX ст. Головними галузями економіки Донбасу стає чорна металургія і вугледобування. Величезного значення набуває пуск чавуноливарного заводу Д. Юзом 1872 р. Такий бурхливий розвиток металургії приводить до прискореного розвитку і металообробної промисловості.

Заводи виробляли готову металообробну продукцію і були продавцями якісних металозаготовок, які купували в них ковалі і використовували в своїй роботі. Це було і скоріше і якісніше. Придбати можна було вже заготовки і для цвяхів, сокир, вил, серпів; напів-готові, тобто, різного формату чи то дріт, чи товсті пласти залізних листів.

На основі цього можна зробити висновок, що з початком промислового перевороту, витримати могли тільки сільські ковалі, які стають споживачами якісних металозаготовок з яких вироблявся сільськогосподарський реманент. А от міське дрібнотоварне ковальське ремесло занепадає під тиском машинного. Народне металірство найбільшого поширення набувало на Подніпров'ї, Слобожанщині, Гуцульщині [17, с. 381].

Отже, можна зробити висновок, що розвиток ковальства залежав від тої сировини і матеріалів, які використовували майстри, і що саме розвиток металургії і приводить до занепаду ковальства, як окремого виду ремесла, особливо в місті, де дрібнотоварне виробництво витісняється великим машинним виробництвом і особливо в Донбасі, який стає головною вугільно-металургійною базою і України і Росії.

Процес виробництва в кузні

Як вже було зазначено, кузня стояла на околиці села. Поряд був і будинок сім'ї коваля. Хоча коваль і був майстром, який спеціалізується обробкою заліза, все ж із сільським господарством він не поривав остаточно. Основні роботи в кузні йшли взимку, коли не було масових сільськогосподарських робіт. Влітку були два короткі сезони: плуговий та серповий... [18, с.378].

На думку авторів, ковалі виготовляли вироби як на замовлення, так і на продаж. І більш всього на замовлення. Встановленої оплати за роботу коваля не було. Давали хто, що міг. Часто то була пляшка горілки, яку тут же і розпивали у великій компанії.

Процес кування відбувався в присутності замовника. Основним працівником був сам коваль. Зазвичай у нього був помічник – молодий здоровий хлопець. А якщо такого не було, то підходити міг кожен, хто був у кузні. А при виробництві великих деталей, то було просто необхідно. В основі процесу кування лежить наступне: коваль розігрівав до червоного кольору шматок металу в горні, де горіло деревне вугілля (горіння підсилювалося роздмухуванням полум'я за допомогою міхів), далі брав кліщами залізо, клав його на ковадло та бив по ньому молотом, надаючи предметам потрібної форми [16, с.58]. В залежності від шматка заліза, його товщини, об'єму, розжарювали і деревне вугілля.

Температура в горні скоріш всього було до 1000 градусів і більше. Біля горна лежали: дві кочерги—одна з загостреним носом, друга гакоподібна, лопатка, з допомогою яких перемішували і підсипали деревне вугілля. Але ж головну роль в розжарюванні горна, відігравали міхи. Міхи приводилися в рух жердиною, що з ними сполучалася і контролювали поступ повітря в горно. Коли заготовка, на думку коваля, вже була достатньо розжарена, її витягали із горна. Це робив помічник з допомогою кліщів. А майстер кілька разів, швидко раз за разом, ударяв по ковадло. Це означало, що робота починалася. І потім він маленьким молоточком вказував куди і скільки разів треба бити. А кування, тобто обробка металу тиском в гарячому стані шляхом кування й штампування [6, с.281] здійснювалася вже помічником.

В Прелеснянській кузні є багато виробів, в основному з чавуну. Є великий набір ободів на дерев'яні колеса. Діаметром ободи 91, 83, 76, 66 сантиметрів. Як же вони виготовлялися? Ось тут як раз і треба багато мати помічників. Щоб розігріти заготовку для обода, потрібно розпалити досить-таки велику площу в горні і постійно подавати повітря через сопло міхами. Після того як потрібна смуга розжариться, три – чотири хлопця хапали здорові дрючки із залізними гаками. Майстер з іншими помічниками кліщами підносили розпечений обруч і клали на обід колеса. Дрючками обруч тиснули на обід колеса, а майстер скопував зігнуті кінці. Робити треба було швидко і якісно. А якщо дерево займалося від розжареного обруча, його поливали водою і одночасно загартовували. Всі хто був у кузні, після цього великими молотками починають набивати обруч на колесо.

Робота виконувалася різними молотками і молотами. Вони розрізнялися вагою і формою. Молотки важили до 1 кг., а молоти більше 1 кг. По формі вони були округлі з обох сторін, або з однієї сторони мали квадратну форму, а з іншої трикутну. Молоти мали квадратну форму з обох боків. Необхідним інструментом коваля були також і кліщі. Вони були дворучні і одноручні різної довжини. Кліщі виготовлялися самим же ковалем. Також, під рукою у коваля завжди було зубило з допомогою якого і молотка відрубували непотрібний шматок заліза. Зубила використовували і при гарячій ковці і при холодній рубці.

Ну і, звичайно, коваль не міг обійтися без пробійників. Вони розрізняються по формі. Всі ці інструменти представлені в кузні-музеї в с. Прелесному. [Д 7]

Окрім зазначених виробів в Прелеснянській кузні представлені і інші вироби. Це: гвіздки від 20 см. до 4 см. довжиною; гак для сіна довжиною 84 см.; двозубі вила, секатори для овочів, рогачі для горщиків різного діаметру, завіси на двері, гачки і ручки для дверей, сапки, коси, серпи, кочерги. Як бачимо, всі ці вироби дуже потрібні в житті сільського мешканця. Їх можна поділити на дві групи: господарські і побутові.[Д10,11,12,13] В окрему групу можна виділити художню ковку.[Д3,7] В кузні є ковані бильця для ліжка, огорожі для цвинтаря.

Слід також зазначити, що для виробництва потрібної речі ковалі використовували не тільки вже готові металозаготовки, а й різні відходи виробництва. Так, як українці бережливі люди, то жоден обрубок заліза не викидався, а переплавлявся в горні. Купа шматків заліза старанно присипалася деревним вугіллям і зварювалася в горні. Отримана безформна маса декілька разів проковувалася поки набирала необхідної форми. З такої маси виходили гарні сокири, бо чавун був добре загартований. Кожного разу після проковки, деталь опускалася в холодну воду для гартування, а в горні розігрівалася до білого кольору. Те місце, де повинно бути лезо, обмазували густо глиною і клали у вогнище, прикривали деревним вугіллям, окроплюючи водою і рідко розведеною глиною. Витягали тоді, коли з горна сипалися яскраво-білі іскри і тоді вже доводили до кінцевого результату. Там, де повинен вставлятися обух, вставляли обушницю. Сокира перековувалася декілька разів, щоб залізо скрізь було однаково вироблене, і щоб в роботі обухи не тріскалися. Гарна сокира та, яка виглядала як вилита. Для виробництва дрібніших предметів потребувалися менші зусилля або спеціальні пристрої, наприклад гвоздильня.

Отже, сільська кузня була необхідним об'єктом в селі. Дійсно, їх було декілька в великих селах, бо технологічний процес займав певний час. Збереглася кузня в с. Богородичному до 80-х років ХХ ст., тому що це село розташоване в стороні від залізниці і від міст Слов'янська, Краматорська. А в Богородичному кузня пережила і революцію і війну, тому що будь-яка влада розуміла необхідність такого об'єкту в селі. З сіл, які розташовані по лінії

залізниці Барвінкове – Слов'янськ – Краматорськ – Дружківка, чоловіче населення ще у кінці XIX ст. стає головною робочою силою промислових об'єктів цих міст, особливо м. Краматорська. Там було машинне виробництво, набагато більша платня чим в селі і грошима, а не натурою. І звісно, такі люди, як ковалі переходили на роботу в міста.

На сьогоднішній день в сільськогосподарських підприємствах, як не дивно, є кузні, вже механізовані, тобто повітря подається двигуном. А кузні, де всі роботи виконувалися вручну існували до середини XX ст. До 60 р. минулого століття існувало і мандрівне ковальство циган, до тих пір таки цей народ кочував між населеними пунктами.

Список використаних джерел та література

1. Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Боньковська С. Ковальство на Україні. К.: 1991
3. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995 – 336 с.
4. Греков Б. Київська Русь. К.: Радянська школа, 1951. – 500 с.
5. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст./ Укладач Пірко В. О. – Донецьк, 2001, --93 с.
6. Древняя Русь. Город, замок, село. / Под общей рекомендацией Рыбакова Б. – М.: Наука 1985 – 431 с.
7. Колесник А., Пирко В., Нестерцова С., Щербинина Е. История родного края. Часть первая. – Донецк : Фирма «Кардинал», 1998 – 320 с.
8. Колчин Б. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). – М.: МИА№ 32 1953
9. Крип'якевич І. Історія української культури. – К.: Либідь 1994. – 656 с.
10. Михеев В. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете, 1985. – 147с.
11. Муравьев А., Сахаров А. Очерки истории русской культуры IX – XVII вв. – М.: Просвещение, 1984, - 336 с.

12. Наулко В. і інші. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
13. Пушкарєв Г. Тор – Славянск. – Пушино: 1998. – 216 с.
14. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / Под общей редакцией Рыбакова Б. – М.: Наука, 1989. – 464 с.
15. Татаринів С. Древніе горянки-металлурги Донбасса. – Славянск: Печатный двор, 2003. – 132 с.
16. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. / За редакцією Пономарьова А. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
17. Українське народознавство / За редакцією Павлюка П. – К.: Знання, 2006. – 568 с.
18. Франко І. У кузні. // Твори в двох томах. – т. 2 – К.: Дніпро, 1981 – с. 376-387.

Список додатків.

1. Топографічна карта сучасного Слов'янського району Донецької області
2. Група «Знаменка» на фоні кузні в музеї народної архітектури, побуту та дитячої творчості просто неба с. Прелесне Черкаської ОТГ Слов'янського району Донецької області
3. Устаткування кузні: горн і міхи.
5. Устаткування кузні: ковадло.
6. Устаткування кузні: точило.
7. Переносне горнятко з с. Пашково Барвінківського району Харківської області
8. Вироби та інструменти коваля.
9. Побутові вироби коваля: замок і навіс.
10. Побутовий виріб коваля: дверна ручка.
11. Побутовий виріб коваля: праска.
12. Побутовий виріб коваля: обручі на колодязному відрі.
13. Побутовий виріб коваля: обручі на діжі.
14. Побутовий виріб коваля: колиска

Під час екскурсії до кузні

Устаткування кузні: горн, міхи, ковадло

Робочі інструменти коваля і помічника

Робочі інструменти коваля та вироби

Реконструкція роботи коваля

Горнятко з с. Пашково Барвінківського району Харківської області

Діжка дерев'яна з металевими обручами

Виріб коваля: праска

Виріб коваля: колиска

Виріб коваля: замок

Вироби коваля: дверна ручка

Вироби коваля: навіси для колодязя

Заселення території Слов'янського району Донецької області в XVII ст.

(Освітній проект)

**Автор проекту: Соколова Ганна Іванівна, вчитель суспільних дисциплін
Черкаської ЗОШ І-ІІ ст., керівник гуртка «Історичне краєзнавство»
Донецького ОЦТК**

Мета проекту: залучити учнів до дослідницької діяльності яка допоможе їм поглибити знання з Історії України, пов'язати їх з Історією рідного краю--Слов'янщини, використовуючи при цьому міжпредметні зв'язки з такими шкільними курсами: Українська мова та література, Мистецтво, Географія.

Актуальність:

Актуальність дослідження теми «Заселення території Слов'янського району Донецької області в XVII ст.» зумовлена тим , що в сучасному світі дуже важливо знати як в минулому відбувався процес заселення тієї території, де ти проживаєш, хто переселявся, звідки приходили перші переселенці. Саме через вивчення Історії свого краю можна глибше пізнати Історію України—своїєї великої Батьківщини. Сьогодні оприлюднено багато документів, які дають можливість перевірити достовірність усних свідчень. Дослідження історичних джерел—один із основних напрямків дослідників, в тому числі і юних науковців. Результати досліджень допоможуть пояснити етимологію назв населених пунктів, вулиць, певних регіонів. Також, під час досліджень можна виявити історичних особистостей, які були тим чи іншим чином пов'язані з даним регіоном. Даній проблемі сьогодні присвячена значна кількість публікацій, які допоможуть розібратися в даній проблемі. Цього вимагає Державний стандарт освіти 2011 року та Концепція Нової української школи.

Ключове питання: роль різних соціальних груп в заселенні Середнього Подінців'я в межах Слов'янського району Донецької області в XVII ст.

Тематичні питання:

1. Чому Сіверський Дінець став прикордонною межею між Кримським ханством та Московською державою?

2. Як Московська держава організовувала прикордонну службу для захисту своєї території від набігів татар?
3. Які міграційні процеси відбувалися в даний період?
4. Які були наслідки козацьких повстань кінця 30-х років XVII ст.?
5. Чи вплинула Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького на активізацію міграційних процесів та залюднення території Слов'янщини?

Змістовні питання:

1. Чому територію Північного Причорномор'я та Приазов'я називали Диким Полем?
2. Як використовували територію Слов'янщини кримські татари?
3. Які надії покладав московський уряд на організацію сторожевої та прикордонної служби вздовж Дінця?
4. Яку роль відігравали перші населені пункти в даному регіоні?
5. Чому посилилися міграційні процеси після 1654 року?
6. Якою була роль Харківського слобідського полку в заселенні Слов'янщини в XVII ст..

Стислий опис проекту: ідея проекту виникла під час вивчення **Розділу 2 «Становлення козацтва (XVI–перша половина XVII ст.)»** у 8 класі після ознайомлення з інформацією про переселення великого козацького загону на чолі з Я. Острянином в район сучасного міста Чугуєва, що неподалік Слов'янського району Донецької області. Учні замислилися над питанням: а коли ж було засновані населені пункти на Слов'янщині. Для вирішення даного питання нам потрібні нові знання, які будуть базуватися на аналізі документів, власних спостереженнях за архітектурою свого населеного пункту, його географічним розташуванням. Для реалізації даного проекту необхідно володіти опорними знаннями з Історії України про козацький період, Географії про ландшафт і водні об'єкти Приазов'я, Української літератури про українські історичні пісні. Для пошуку шляхів розв'язання ключового та тематичних питань необхідно відвідати Слов'янський

краєзнавчий музей і зустрітися з науковими співробітниками, відвідати Музей просто неба в селі Прелесне, приватний музей в селі Маяки; вивчити додаткову літературу та джерела по даному питанню, матеріали Інтернет; здійснити екскурсію по населеному пункту Черкаське з метою спостереження за місцевою архітектурою; поглибити знання про козацьке бароко. Проект забезпечує розвиток навичок самостійного здобуття знань з допомогою історичних джерел, усної народної творчості. Проект є особистісно-орієнтованим, оскільки дає можливість приймати в ньому учням різного рівня. Робота в групах створює ситуацію значущості кожного учня в загальній справі.

Вид проекту: дослідницький

Тип проекту: груповий

Форма проекту: довгостроковий 6 тижнів

Учасники проекту: учні 8 класу, вчителі Історії, Мистецтва, Географії, Інформатики.

Навчальні предмети: Історія України, Мистецтво

Державні освітні стандарти 2011р.:

1. II Освітня галузь "Мова і література"
2. III Освітня галузь "Суспільствознавство"
Історичний компонент
3. IV Освітня галузь "Мистецтво"
4. VI Освітня галузь "Природознавство"
5. VII Освітня галузь "Технології"
Інформаційно-комунікаційний компонент

Навчальні програми:

1. Історія України 8 клас 2019 р.
2. Українська література 8 клас 2019 р.
3. Мистецтво 8 клас 2019 р.

4. Географія 8 клас 2019 р.

Навчальні цілі:

1. Закріпити та розширити знання учнів з історії заселення території Слобідської України в межах сучасного Слов'янського району Донецької області.
2. Розвивати пошуково-дослідницькі уміння пов'язані з аналізом історичної інформації, вміння робити висновки та власні умовиводи, щодо процесів колонізації даного регіону, порівнювати здобуті знання з іншими джерелами.
3. Виховувати засобами історії почуття приналежності до власної держави--України, до її спільних історичних, політичних, культурних цінностей.

Очікувані результати:

1. Учні будуть знати дати заснування перших населених пунктів Слов'янщини заснованих у XVII ст. , особливості заселення,
2. Учні будуть уміти працювати з історичними документами, творами мистецтва, тематичною картою, описувати повсякденне життя перших переселенців.
3. Учні будуть розуміти поняття: острог, сторожа, залога, городок, містечко, осадчий, слобода, Торська укріплена лінія, козацьке бароко. Обґрунтовувати власні судження щодо процесу заселення даного регіону.

Приблизний час, необхідний для реалізації навчального проекту: 6 тижнів.

Діяльність учнів

Назва етапу	Діяльність учнів	Одержані результати
Початковий (планування діяльності) (за тиждень до початку проекту)	● Ознайомлення з учительською презентацією ● Осмислення актуальності проекту ● Обговорення ключових та тематичних питань ● об'єднання учнів у групи, отримання завдань ● визначення джерел інформації ● складання плану	● створили групи, визначилися з напрямками роботи ● ознайомилися з пам'ятками роботи в групі, в мережі Інтернет, з плануванням роботи, з правилами ведення дискусії, підготовки матеріалів готових продуктів
Творчий етап (дослідження теми проекту) (4 тижні)	Група Історики 1.здійснюють екскурсію до Слов'янського краєзнавчого музею, шкільного музею с Райгородок,приватного музею с.Маяки. 2.Досліджують документи:	1.Здійснили екскурсії.

	-Розповідь валуйчанина Поминка Котельникова про виварку солі на Торських озерах в 1625р. -Опис ммістечка Маяцького 1666р. -Опис містечка Маяцького 1668р. -Опис Соляного містечка 1684р. -Виписка із царської грамоти харківському полковнику Г.Донцювід 22 березня 1684р. про будівництво Торської лінії -Витяг із строельної книги Харківського полковника Г. Донця від 1 листопада 1684р. про Райгородок 3.Складають список літератури по даному питанню. 4.Складають список сучасних населених пунктів Слов'янського району. 5.На основі усних джерел досліджують назви вулиць смт. Черкаске. 6.Готують творчу роботу для участі в конкурсі «Моя Батьківщина—Україна» Група Мистецтвознавці 1.Здійснюють екскурсію до Музею просто неба в с. Прелесне.	2.Проаналізували дані документи та зробили висновки. 3.Склали список літератури. 4.Склали список населених пунктів Слов'янського району. 5.Склали список історичних назв вулиць смт.Черкаське. 6.Почали підготовку творчої роботи для конкурсу «Моя Батьківщина-Україна» 1.Здійснили екскурсії. Зробили фото.

Підсумковий етап (перегляд результатів проекту, підбиття підсумків) (2 тижні)	2.Здійснюють екскурсію по смт. Черкаське по вул. Свобода (колишня слобода) вздовж річки Сухий Торець і роблять замальовки. 3.Досліджують українське бароко. 1.Оформлення результатів 2.Демонстрація готових матеріалів 3.Оцінювання діяльності учнів 4. Рефлексія	3.Зробили ескізи слобожанських хат. Виконали макети будівель. 3.Підготували фото-презентацію «Слобожанська хата» і відповідний буклет, роботу для конкурсу «Моя Батьківщина –Україна» 1.Оформили результати 2.Продемонстрували учнівські презентації та публікації 3.Оцінили роботу учнів та провели самооцінку 4.Підвели підсумки роботи в проекті 5.Обговорили підсумкові оцінки за діяльність у проекті 6.Обговорили строки та вид презентації проекту шкільній спільноті

Пам'ятка для роботи з документом

- Прочитай назву документа; хто, коли й і де написав запиши;
- Зорієнтуйся за назвою документа з яким змістом матимеш справу;
- З якою метою працюєш над документом, які завдання повинен виконати;
- Уважно прочитай текст документа;
- З'ясуй незрозумілі поняття, значення окремих слів, зверни увагу на коментарі;

- Проаналізуй чи зрозумів текст документа.

Результати досліджень групи «Історики»

Покинь батька, покинь матір,

Покинь всю худобу.

Ходім з нами, з козаками

На Україну на слободу.

(з народної пісні)

Територія сучасного Слов'янського району та м. Слов'янська розташована на сході України, на півночі Донецької області, на поверхні Донецького кряжу — майже зруйнованих горах в період геологічного розвитку сучасної поверхні, в Північному Приазов'ї, в басейні річок Сіверський Дінець, Сухий Торець, Казений Торець. На цій території є Національний природний парк «Святі гори», заснований в 1997 році, регіональний ландшафтний парк «Слов'янський курорт» з 2005 року в районі м. Слов'янська та озер Ріпне, Сліпне, Вейсове.

Заселення даного регіону почалося в період кам'яного віку. Про це свідчать археологічні пам'ятки в багатьох місцях і району і міста. Відомості про них містяться в реєстрах відділів культури Слов'янської райдержадміністрації та адміністрації м. Слов'янська. В період раннього залізного віку через дану територію пройшли кочові племена кіммерійців, скіфів, сарматів. В II ст. побували в цьому краї алани—предки одного із північнокавказьких народів. Саме вони дали назви найбільшим річкам Приазов'я: Дон — велика вода, Донець — Мала вода. Були тут і авари, болгари, хозари, печеніги, половці, торки. Назва племені торків збереглася в назві річок Сухий Торець, Казений Торець, Кривий Торець та в попередній назві міста Слов'янськ — Тор.

Не оминули край і монголо-татари. Під час монгольської навали регіон було спустошено і обезлюднень. Проаналізувавши вище сказане, можна сказати що, територія району, як і всієї Донецької області, була дуже вигідним транзитним коридором для багатьох кочових народів, що рухалися на захід. Місцеве населення було переміщене на схід і використовувалося для будівництва міст у центральних районах монгольської держави, частково

знищене, а невелика частина, що залишилася, асимілювалася з монголами та татарами.

З XVст., після утворення Кримського ханства, по р. Сіверській Дінець між Кримським ханством та Московською державою встановився чіткий кордон. Кримська сторона в документах почала називатися Диким полем. Отже, можна констатувати наступне: Слов'янщина була залюднена завжди в тій чи в іншій мірі; великий вплив на заселення мали кочові народи, які намагалися пройти через край в пошуках нових пасовищ, і навіть осісти. Протистояння між кочовиками в XIV-XVст. призвело до обезлюднення території. Але територія не втратила своєї привабливості для сусідніх держав.

В XVI-XVII ст. продовжується заселення Слов'янщини в районі Середнього Подінців'я. Сіверський Дінець став межею між Московією та Кримським ханством. Дослідник Пірко В.О. в своїй книзі «Заселення Донеччини у XVI-XVII ст.» писав: «Оскільки татарські улуси, особливо взимку, здебільшого зосереджувалися в приморській смузі Причорномор'я, то інші території фактично складали майже обезлюднілий степ, своєрідну санітарну зону між руськими князівствами й татарськими кочовищами...»

На сьогоднішній день до нас дійшло досить багато писемних джерел, які розповідають про заселення цього краю в XVII ст.. Цікавим документом є розповідь валуйчанина Поминки Котельникова. В 1625 році він був на Торі. Котельников повідомляє про те, що на Тор приїджає багато людей з різних місць і варять там сіль. Для захисту від татар будують фортеці. Він пропонує московському царю побудувати казені варниці і зробити острожок та направити «ратних людей» для охорони солеваріння. Тоді на Тор будуть приїжджати охочі люди як з України, так і з Півночі, будуть варити сіль і давати за це по 10 пудів солі царю. Офіційною датою побудови Соляного містечка вважається 1645 рік.

В.О.Пірко виділяє наступні фактори, що сприяли заселенню Середнього Подінців'я:

- Сформування за Дніпровськими порогами Запорізької Січі, в пониззі Дону—донського козацтва;
- Спільна боротьба запорізьких та донських козаків проти татар та турок;

- Масові втечі українських селян від феодального гніту, російських селян від опричнини та експлуатації;
- Дії московської влади щодо посилення сторожової та станичної служби на південних рубежах Московської держави на території Північного Приазов'я до витоків Торця, Кальміуса, Лугані, Міуса.

На середину XVII ст.. Північне Приазов'я фактично опинилося під контролем Запорізької Січі. Про це є свідчення в багатьох джерелах. На лівому боці Дінця поселення донських козаків. Постійним населеним пунктом стає Святогірський монастир з 1620 року. Під час національно-визвольного повстання 1637-1638 років після битви під Жовнином на Полтавщині 900 козаків на чолі з Я. Острянином з дозволу Белгородського воєводи оселилися поблизу Чугуєвського городища. Козаки зобов'язувалися організувати оборону. Проте, ця спроба була невдалою. Невдача цих переселенців вже не могла зупинити потік охочих людей до освоєння нових територій. Більш активно край почав заселятися після 1654 р. та 1667р. Заселення здійснювалося двома шляхами: народним та державним з боку Московії.

Поселення переселенців отримали назву слободи. Є два погляди на це поняття: 1) поселення переселенців; 2) звільнення від домінуючих в Московській державі повинностей, певні правові та економічні привілеї, збереження права формувати козацькі полки, вільний вибір занять, обов'язок—захист південних рубежів Московії.

Першим укріпленим поселенням на території Слов'янського району стало містечко Маяки в районі Маяцького озера. Воно було побудоване в 1663 році служилими людьми під керівництвом білгородця Я Філімонова. Який же вигляд мало містечко Маяки? Про це можна дізнатися із «Записок Одесского общества истории и древностей» 1860г. В описі від 1666 року міститься детальна характеристика містечка: де і з чого воно побудовано, який мало вигляд, яка зброя було на озброєнні, звідки прийшли переселенці. Ці люди були вихідцями із Валуйок, Чугуєва, Салтова, Харкова. Також дізнаємося про те, які споруди були в середині містечка: Троїцька церква, казенний погріб. Містечко оточувала огорожа з двома проїзними баштами та чотирма глухими. За огорожею було

викопано глибокий рів. Містечко Маяки було далекувато від Тору і не могло захистити від набігів татар. Жителі Маяк жили за рахунок торгівлі дровами, які вони збували в Торі на варницях. Під час козацького бунту проти І.Брюховецького в 1668 році робітні люди розійшлися. На 1668 рік у містечку було «Детей боярских 27 человек, стрельцов-45 человек, казаков-22, черкаських казаков-35...». Такі дані подає Філарет в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» в 1852 році.

Під час будівництва Торської укріпленої лінії, згідно царської грамоти харківському полковнику Григорію Донцю від 22 березня 1684р планувалося побудувати декілька укріплених городів від Ізюму до Сіверського Дінця, вниз по Дінцю. 1 листопада Г. Донець записав в строєльній книзі наступне: « Біля впадіння р. Тору в Сіверський Дінець поблизу Козацької пристані було побудовано «земляной городок». План містечка нагадує план забудови містечка Маяки. Це свідчить про певні традиції в фортифікаційній справі того часу. Осадчим було пизначено Семена Бронку. Першими переселенцями були 5 сімей черкас, «поп», 20 козаків Харківського полку «с переменою». Г.Донець видав «знамя, пицаль затинную железную, 40 пулек железных, зелья попуда» Однією з фортець на цій лінії мала бути фортеця Черкаська «Меж реки Голой Долины и Черкаского большого лесу пристойно бать городу Черкасскому и Теплинский лес и боераки близки, пашенной земли,и сеножателей, и воды довольно, и на Тор шлях будет через тот город...»--таким був наступний запис полковника. Про це пише і Д. Баталій: « Між річкою Голою Долиною і Черкаським лісом Григорій Донець міркував збудувати місто Черкаське (теперішнє с. Знаменське)». (Багалій, с. 35).

Нові укріплення повинні були утворити, так би мовити, трикутник вершиною якого мало стати м. Ізюм, південною основою річка Сухий Торець, східною боковою стороною Черкаський байрак і земляні вали між Ізюмом і річкою Сухий Торець. Але, на жаль, укріплення не були добудовані. Є відомості, в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» Філарета, що село заснував син Григорія Донця, Костянтин Донець-Захаржевський: «Знаменское -- ныне частью владенческое село

частью поселение казенных крестьян. Последнее известно под особым именем Черкасское. Орновский пишет, что Черкасское, что под Черкасским лесом построил изюмский полковник Константан Донец-Захаржевский и он же вместе с тем устроил линию укреплений от Теплинского до Черкаского леса, и от Тора до Казацкой пристани, за что получил царскую похвальную грамоту в 1685г. (Філарет, с. 85). На сьогодні дата подана Філаретом не співпадає з офіційною датою заснування села -- 1698 роком, що надається „Історії міст і сіл України. Донецька область". („Історія міст і сіл України. Донецька область., с. 755)

Яке ж походження топоніма «Черкаське» Є дві версії з цього приводу:

- 1) в царських документах слово «черкеси», «черкаси» означало «воры, изменники», так як урядовцям московського царя доводилося нелегко вирішувати справи з черкасами, тому, що точилася боротьба за землі;
- 2) згідно другої версії, Московський уряд називав «черкасами» все українське населення.

Як бачимо є досить багато підтверджень про заснування села у XVII ст. і його розвиток у XVIII, XIX ст.. Топоніми села можуть багато розповісти про перших поселенців і історичні події:

- "Знаменка" –це назва західної частини села, названа на честь побудови тут храму Знаменія Пресвятої Богородиці;
- "Шидлівка" – це назва східної частини села, що належала Шидловським;
- "Ганівка" – частина "Знаменки", що була подарована поміщиком Шабельським своїй доньці Ганні (сучасна вулиця Праці);
- "Слобода" –поселення перших переселенців, звільнених від податків (сучасна вулиця Свободи);
- "Кампличка" – пагорб на північно-східній околиці села має таку назву тому, що там стояла капличка (російською мовою "часовня");
- "Мурман" – найпівнічніша частина села, що отримала назву від назви далекого Мурманська - далека і північна;
- "Гуріївка" – отримала назву від прізвища першого переселенця Гури

(сучасна вулиця Ясна);

- "Косянівка" – тому, що першим переселенцем був Кас'ян (сучасна вулиця ім. Леоніда Бикова);
- "Гарбузівка" – колишній чагарник, де росли тільки гарбузи (сучасна вулиця Підгірна)
- "Гора" – частина села розташована на горах, тобто на крутих схилах (сучасна вулиця Знаменська);
- "Полотняний хутір" – ще одна назва Ганівки, тому, що там ткали багато полотна;
- Сухий Торець – назва річки, нагадує про торські племена;
- "Зелений Хуторок" – ще одна назва вулиці ім. Л. Бикова. Хутор належав поміщику Шабельському і був дуже зелений.
- Черкаське" – назва села, що походить від назви переселенців черкесів - українців.

Отже, можна констатувати, що топоніми села є цікавим історичним джерелом вивчення історії села.

У XVIII—XIX ст. землі села належали поміщикам Шидловським, Шабельським, Юрицину. Про те, що землі села належали родині Шидловських є повідомлення в "Экономических примечаниях планах генерального межевания", що міститься у Російському Державному архіві стародавніх актів у м. Москві. Там сказано наступне: "Село Знаменское владение надворного советника Михайла Романовича Шидловского межевано в 1816 г. в ноябре 14- го дня старшим землемером и титулованным советником Лыковым. Дача села Знаменское ограничивается с востока речкой Черкасской, а с юга речкой Сухой Торец". З приєднанням земель Слобожанщини, територія села увійшла до Ізюмського повіту, спочатку Слобідсько-Української губернії, згодом Харківської губернії.

Отже, група «Історики» здійснила екскурсії до Слов'янського краєзнавчого музею, до шкільного музею с. Райгородок, до приватного музею в с. Маяки, збирала усні свідчення про топоніми смт. Черкаське, опрацювала доступні писемні джерела та відповідну літературу про період заселення Слов'янщини в

XVII ст., використала знання з географії, української мови та літератури, мистецтва встановила:

1) територія Слов'янщини заселялася і до XVII ст., у вказаний період склалися певні умови, що сприяли активному залюдненню різними соціальними групами цієї території: вихідцями з України та Московії, служилими людьми, селянами, козаками;

2) у житті та побуті перших переселенців є спільні риси і з українцями і з росіянами ;

3) встановили імена осіб, які були пов'язані з цим періодом: Я. Острянин — ватажок першого козацького загону, що прийшов на землі майбутньої Слобожанщини, Поминка Котельников — житель Валуйок в 1625 році побував на Торі і описав життя переселенців та звернувся з пропозиціями до царя, Яків Філімонов — житель м. Белгорода заклав у 1663 р. містечко Маяки, Григорій Донець — Харківський полковник будував укріплення на Торській укріпленій лінії, Константин Донець-Захаржевський — Харківський полковник, син Г. Донця, ймовірно першим заснував с.Черкаське; Семен Бронка — осадчий черкашенін в Козацькій пристані;

4) познайомилися з науковими працями дослідників по цьому питанню: Філарет, представник Харківської єпархії, автор «Историко-статистического описания Харьковской епархии», Д.Багалій автор «Історії Слобідської України», В.О.Пірко автор роботи «Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст.», «Історією міст і сіл України. Донецька область» за редакцією П. Тронька;

5) встановили дати заснування перших населених пунктів на території Слов'янщини: Святогірськ--1620, Слов'янськ--1645, Маяки--1663, Райгородок--1684, Черкаське —1685(1698);

6) склали список топонімів смт. Черкаське—населеного пункту, де вони проживають.

Список використаних джерел та літератури

1.Багалій Д. Історія Слобідської України.—Харків:1999

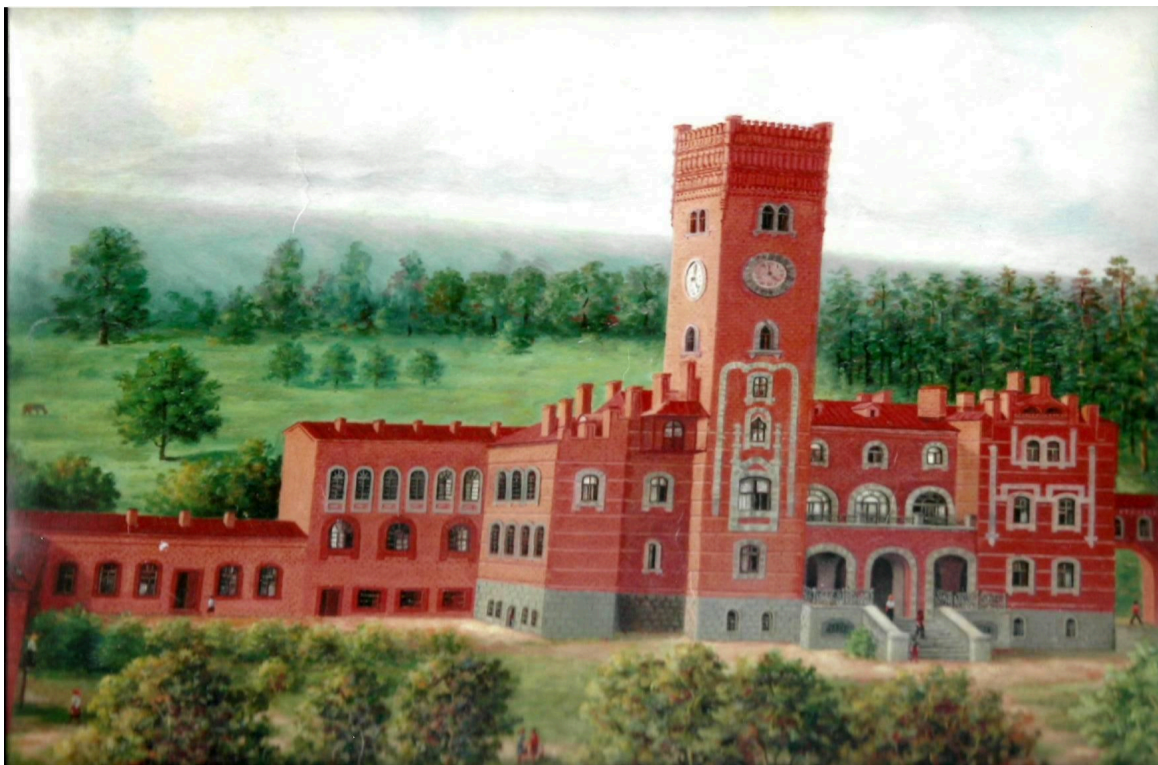
2.Історія міст і сіл України. Донецька область.—К.:1970

3.История родного края (часть первая).Учебное пособие для 6-9

класов/Авторы: А. В. Колесник, В. А. Пирко, С. М. Нестерцова, Е.В. Щербинина. —Донецк: Издательство «Фирма Кардинал» 1998, -- с.320

4. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст..(короткий історичний нарис і уривки з джерел)/ Український культурологічний центр. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.—180с.

**Матеріали для екскурсії «Житлово-господарський комплекс панів
Шабельських в районі населених пунктів Черкаське—Олександрівка
Черкаська ОТГ Слов'янський район Донецька область»**

На території Черкаської ОТГ в ХІХ столітті родиною Шабельських було побудовано маєток на землях, які вони отримали від царського уряду. Нажаль, ця будівля не збереглася до сьогодення. Як виглядав маєток можна дізнатися з фотографій та картини місцевого художника Н. Нехтія. Унікальне полотно прикрашає хол культурного центру в смт. Черкаське. Що ж можна дізнатися досліджуючи картину, фотографії та дослідження місцевих краєзнавців?

Територія сучасного Слов'янського району заселялася трьома шляхами: козацьким, селянським та поміщицьким. Царський уряд охоче роздавав землі на території колишньої Слобожанщини служилим людям різних національностей: Шидловському, Шабельському, Бантишу. Перші Шабельські побудували свій маєток: палац та комплекс господарських споруд на правому березі р. Сухий Торець, напроти сучасного села Олександрівка, колишнє Тельцеве. Цей комплекс є прикладом класичної забудови для якої характерна чітка геометрична форма, симетрія, підкреслення центру, загальна гармонія частин і цілого, стриманий декор, елементи античної архітектури

Будівництво тривало десять років з 1810 по 1820 рік. Територія маєтку по колу була огорожена красивим парканом. У середині кола був панський будинок

з високою вежею, господарськими приміщеннями, стайнями для коней. Маєток ззовні нагадує будівлю Львівської ратуші. Фасад головного приміщення повернуто на схід, у бік сучасної залізничної станції «Шидлівська», смт. Билбасівка та м. Слов'янськ. Головний корпус—двоповерховий, з високим цоколем та високим горищем. Вікна та двері нагорі завершувалися аркою і мали ракоподібну форму. На кожному поверсі одинадцять вікон, на другому поверсі вікна значно ширші та більші. На другому поверсі розміщувалася бальна зала—необхідне приміщення у панському будинку для підтримки комунікацій із сусідами-поміщиками та жителями міста. Зліва, від центрального входу, побудовано башту, висота якої досягала розмірів сучасного шестиповерхового будинку. Приблизно на рівні п'ятого поверху був годинник на всіх чотирьох стінах башти. Похибка годинника становила лише одну хвилину.

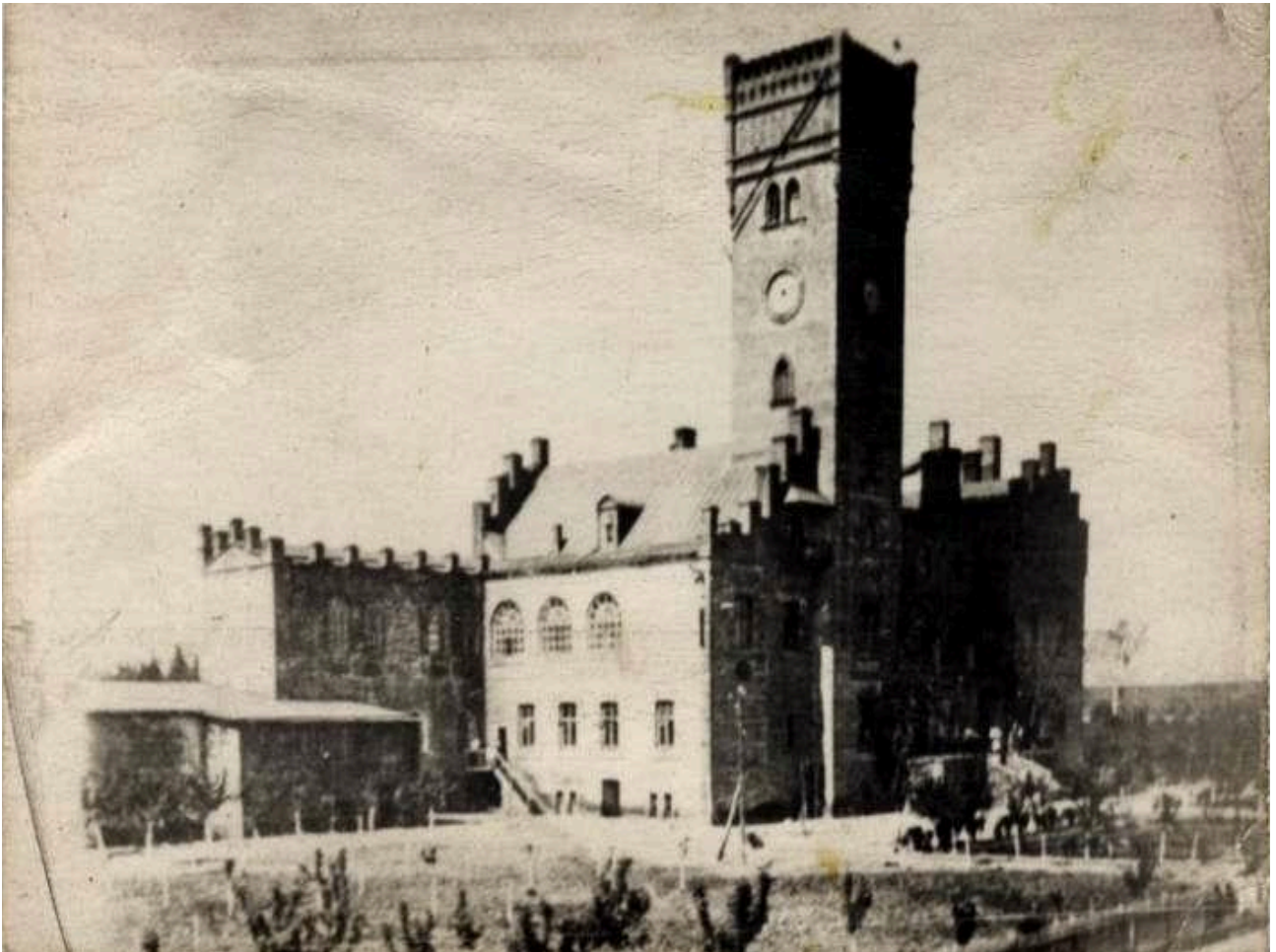
Башту почали будувати у 1859 році. Виконували ці таємні роботи сорок кріпаків. Між стінами фортеці залишили вільний простір. Він вів до льоху, де була вода і стояв наготові човен. Далі—канал-хід впадав у річку Сухий Торець. Цим шляхом можна було потрапити на станцію «Шидлівка» (зараз станція «Шидлівська»). Башту було побудовано для особистих цілей панів, які не перевантажували себе роботою: з балкону велося спостереження за роботою на полях поля. Поміщик міг спостерігати за роботою своїх селян у бінокль, тих, хто на його думку, погано працював зустрічали після роботи нагайками.

Старожили села стверджують, що башту ще використовували для секретної майстерні, де виготовляли фальшиві гроші, можливо і зброю. Поряд з маєтком були

До головного корпусу з лівого боку примикало одноповерхове господарське приміщення. Разом вони утворювали внутрішній двір. З правого боке від головного входу— вихід на луки, прикрашений аркою. Правіше від будівлі місцевість була заболочена, її відділяв спеціальний рів від маєтка. Напроти західної невисокої башти був місток, залишки якого можна знайти і сьогодні. Це єдиний побудований тоді об'єкт, який зберігся до сьогоднішнього дня. Через р. Сухий Торець було прокладено міст від якого йшла дорога в села Черкаське та Тельцеве.

На лівому боці Сухого Торця поміщики заснували село для своїх кріпосних селян—Зелений хуторок. Поселення зараз це—вулиця імені Л. Бикова (уроженця села Знаменка, входить сьогодні до сучасного смт. Черкаське) в смт. Черкаське. Місцеві жителі і досих пір вживають цю назву.

Фотографія маєтка Шабельських Черкаська ОТГ (середина ХХ століття)

Матеріали екскурсії на залізничну станцію «Слов'янськ»

Соколова Г., учитель суспільних дисциплін

Черкаської ЗОШ І-ІІ ст.

Стрімкі потяги мчать залізницею через все село Черкаське, минаючи три залізничні зупинки: «Шидлівська», «Черкаське», «Знаменка». Коли ж і за яких обставин була прокладена залізнична колія, яку роль вона відігравала в історії і селища і міста Слов'янська, та й всього Донецького краю, чому з'явився саме в м. Слов'янську рух новаторів на залізниці? В м. Слов'янську є музей локомотивного депо станції Слов'янськ. Працівник музею Агат'єв Геннадій Павлович допоміг здійснити екскурсію на залізничній станції Слов'янськ та в музеї залізниці.

Залізниця на території Слов'янщини одна із найстаріших в Донецькій області. Її історія починається в к. 60-х рр. XIX ст., коли втілювалися в життя буржуазні реформи російського уряду. 23 грудня 1869 (5.01.1870) був відкритий рух на ділянці Харків—Слов'янськ—Таганрог Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Будівництво всієї залізниці було викликано тим, що на півдні України постало ряд заводів важкої промисловості, в усій Росії бурхливо розвивалася торгівля, потрібно було збільшувати товарообіг в рамках імпорту-експорту. Та й поразка в Кримській війні 1853—1855 рр. показала недоліки гужового транспорту. Ділянку залізниці Харків – Слов'янськ – Таганрог побудували за один рік. Велику роль в будівництві дороги відіграв тодішній міністр шляхів Павло Петрович Мельник. Для будівництва залізниці була створена компанія графом Бобринським. Головним підрядчиком виступив купець Поляков Самуїл, який згодом побудує знамените Ластівчине гніздо в м. Ялті.

Дорогу будували селяни із навколишніх сіл ручним способом. А так як, ця ділянка проходила з Харкова на Лозову – Слов'янськ, то вона зачепила селище Черкаське. Жителі смт. Черкаське, скоріш всього, приймали участь у будівництві залізниці.

Тоді ж була заснована станція Слов'янськ і паровозне депо. Депо було розраховане на обслуговування 12 потягів і мало вигляд напівкруглого кам'яного сараю зі стійлом для потягів, механічним цехом, кузнею, мідницею. Техніка ремонту була примітивною. За рік робітники могли відремонтувати до двох потягів. Потяги були іноземного виробництва, фірми «Струве» із Австрії, а також з Англії, Голландії, Німеччини. Російські потяги з'явилися у 80-ті роки

XIX ст., коли було побудовано Олександрійський завод під Петербургом. Це були потяги марки «А», «Ю», «Б», «Ъ». Їх випускали по 10-15 штук. Іноземні потяги були малопотужні Їх пробіг ледве досягав 60 верст. Слов'янське депо обслуговувало лінію до Лозової 100 верст і до Харцизька 101 версту. Паливо на потяги подавали баддями по 5 пудів за допомогою дерев'яного пересувного «журавля». Всі маневри в депо і на станції здійснювали за допомогою коней і волів. Механічні ремонтні роботи виконувалися ковалями.

Спочатку машиністами були іноземці. Згодом було засновано 2-х класне училище для підготовки машиністів. Будинок цього училища зберігся до наших днів в районі станції і церкви Олександра Невського.

Робітники депо приймали активну участь в усіх революційних подіях початку XX ст., були в гущі подій в період утвердження радянської влади в місті. Історія донесла до нас імена Дем'яненко, Безверхнього А. А., Тохтамишева, Абраменко, Марапульця В.С., Рощупкіна В.Н., Зигун Є.І., Кондратенко П.І.

Під час революційних потрясінь 1917—1921 років робітники депо побудували перший башенний бронепотяг, який курсував до м. Костянтинівни. Ще одним цікавим потягом був потяг ракетного типу ФД, побудований Луганським заводом. Всього їх було 3.

В роки радянської влади в 20-30 рр. XX ст. почалася докорінна реконструкція промисловості. Введення до ладу нових підприємств вимагала сотні тисяч кваліфікованих робітників. З цією метою, і на Україні, і в усьому Радянському Союзі розгорнулися різні види змагання. За звичаєм, це змагання називають стаханівським. Але це не зовсім так. Рух новаторів в промисловості почав в 1933 році. робітник шахти №1 «Кочегарка» в м. Горлівка Микита Ізотов, застосовуючи передові методи праці, перевиконував норму на 500-600%. Рух ізотовців посилився після зльоту ударників – ізотовців в м. Москві в листопаді 1933 року. Також, розгорнувся рух за звання кращого по професії, краще підприємство, за кращу якість продукції, рух за відмову від дотацій і перехід на беззбиткову роботу і введення госпрозрахунку. В 1935 р. рух новаторів доповнився рухом за більш повне і раціональне використання виробничого

обладнання і удосконалення форм організації праці, підвищення продуктивності праці. Цей рух почався на шахті «Центральна-Ірміно» Кадіївського району в Донбасі (зараз Луганська область). Кращий забійник Олексій Стаханов в ніч з 30 на 31 серпня разом з кріпильниками Т. Щиголевим і Г. Борисенко вирубав за 6-годинну зміну 102 т. вугілля, перевиконавши норму в 14 разів. Цей рух новаторів знайшов своїх послідовників і на інших підприємствах, в тому числі і в м. Слов'янську.

На початку 30-х років XX ст. залізничний транспорт не встигав за об'ємом перевезень від промисловості. З метою покращення діяльності транспорту в СРСР було прийнято ряд постанов про перебудову роботи залізничного транспорту, його управління, системи заробітної плати, нормування праці, дисципліни праці.

В депо станції Слов'янськ було побудовано два цеха і шість стійл для потягів. Покращилася внутрішня обробка котлів від накипу, що допомогло покращити експлуатацію потягів. На паливному складі з'явилися парові крани. Слабкі потяги замінювалися більш потужнішими, але швидкість зростала повільно. Розгорнулося змагання єдиних змін водіїв потягів і суміжників, працю стали організовувати по кільцевому графіку. Через деякий час в депо Слов'янська відбувся зліт водіїв потягів і ремонтних робітників залізниці. Його учасники обговорили шляхи поширення ініціативи передовиків-новаторів.

Весною 1935 року було введено графік руху потягів, який передбачав підвищення норми швидкості і ваги потяга, перехід вантажних составів на автоматичне гальмування. На Лозовській дільниці технічна швидкість замість 14 км/год була встановлена 23 км/год, вага потяга із 1100 т піднята до 1750 т. Щоб забезпечити його освоєння в депо, вирішили застосувати подвійну тягу на цій ділянці. Молодший машиніст Петро Кривоніс 1 липня 1935 року провів важко навантажений потяг від Слов'янська до Лозової з технічною швидкістю 31,9 км/год, замість 23 км/год, максимально використовуючи великий клапан потяга ЕУ684-37. В радянських джерелах подається інша швидкість з якою П. Кривоніс провів паровий потяг: 46-47 км/год перевищивши норму в 1,5-2 рази. Фальсифікація результату була зроблена умисно в ідеологічних цілях, щоб

довести переваги соціалістичного виробництва над капіталістичним. Старожили розповідають, що коли П. Кривоніс привів потяг до Лозової, то він вже був непридатним до подальшої експлуатації. Про це теж замовчувала завжди радянська пропаганда. Потяг притягли до станції Слов'янськ. Сама ж ідея: підвищення швидкості—набула широкого резонансу. В листопаді 1935 р. про рекорд П. Кривоніса дізнається весь Радянський Союз на Першій всесоюзній нараді стаханівців, де було 3 тис. делегатів. П. Кривоніс виступив з доповіддю другим після О. Стаханова. Рух новаторів широко підтримувався в державі особисто наркомом важкої промисловості С. Орджонікідзе.

Рух послідовників П. Кривоноса в депо Слов'янська став масовим. Так, в 1938 році машиніст-кривоносівець Ф. Міхеєв на потязі ФД-20-1207 на ділянці Слов'янськ—Микитівка, де є 9-тисячний підйом, виконав технічну швидкість 53,3 км/год при завданні 34,4 км/год. 18 травня 1938р. перевиконали технічну швидкість 62 машиністи. П. Кривоніс і його послідовники П. С. Лавриков і Н. Н. Приходько були удостоєні вищих урядових нагород – орденів В. І. Леніна. А начальник депо Кривошеєв М.З. і майстер Малолітній А. А. стали кавалерами ордену Трудового Червоного Прапора.

Слов'янські машиністи-кривоносівці включилися в боротьбу за ліквідацію стоянок по технічним потребам – поповнення води і чистка топки. Першим почали водити важко навантажені потяги без поповнення води на об'єднаній ділянці Микитівка—Слов'янськ—Лозова, минаючи Слов'янськ, машиністи Харлак С. І., Іванов А. Н., Ладигін С., Петров В., Безсонний І.. Кривоносівці весь час шукали нові скриті резерви підвищення продуктивності праці. Збільшували середньодобовий пробіг потягів машиністи Мороз, Петруновський, Шамрай.

Після Другої світової війни депо було відбудоване в 1948 році і знову стало лабораторією передового досвіду. 31 грудня 1958р. локомотивна бригада в складі машиніста Недогонова В. Н. та його помічника Ліщинського В.І. провела перший в Донбасі потяг на ділянці Слов'янськ—Лозова електровозом ВЛ 23-041. 17 парових потягів і 5 товкачів були замінені 8 електровозами. Було повністю реконструйовано депо. В 1966 році начальник депо Жук М.Т. був

удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці за високі результати роботи депо. В жовтні 1971 р. в Донбасі відбулася перша Всесоюзна нарада трудових династій, на якій був присутнім і П. Кривоніс. Він передав символічний факел молодому машиністу Агат'єву. Цей факел він запалив в топці свого потягу, на якому він вперше підвищив швидкість. На початку 1984р. колектив депо Слов'янська звернувся через газету «Гудок» із закликом відзначити 50-ліття стаханівсько- кривонісівського руху 50 декадами ударної праці під девізом П. Кривоніса: «Вчора рекорд, сьогодні – норма». Саме ця коротка фраза передає всю суть руху новаторів: підвищення продуктивності праці не є самоціллю одного дня, а нормою всієї роботи для покращення соціально-економічного становища робітників.

Сьогодні локомотивне «Знак пошани» ім. П. Ф. Кривоноса депо Слов'янськ Донецької залізниці не забуває про кривонісівські традиції, весь час удосконалюються форми роботи, готується нова зміна залізничним училищем і технікумом. Працювати на залізниці досить престижно, та й матеріальна винагорода суттєва.

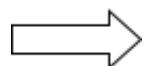
Список використаної літератури.

1. Агат'єв Г.П.; м. Слов'янськ, середня спеціальна освіта, 2 години, працівник музею депо Слов'янськ.
2. История рабочих Донбасса. Кол. Монография/ Главный редактор Ю.Ю.Кондуфор. – в 2-х томах. — К.: Наукова думка, 1981. — т.1. — 327 с.
3. История родного края (часть вторая) Учебное пособие для 10-11 классов в 2-х томах / Авторы: Р. Д. Лях и др.— Донецк: Издательство «Фирма «Кардинал», 1998, --320 с.
4. История СССР.Эпоха социализма/ под ред. С. А. Сараева.М.:Просвещение, 1977. – 560 с.
5. История Украинской ССР. В 2 томах (т.2.). — К.: Наукова думка, 1969.—890с.
6. История Украинской ССР/ под ред. Ю.Ю. Кондуфор. В 10 томах (т.7). — К.: Наукова думка, 1984 — 720с.
7. Краткая история локомотивного депо.—Славянск, 2007.— 11 с.

Із Слов'янська до Святогірська

Соколова Г., вчитель суспільних дисциплін
Черкаської ЗОШ І-ІІ ст.

Схема маршруту

Слов'янський залізничний вокзал ➡ Храм Олександра Невського

Керамічний ринок ➡ вулиця Вокзальна ➡
Колишня фабрика Девульського і Лянге
Кераммаш ➡

Арматурно - ізоляторний завод ➡ Автовокзал ➡
Донбаський державний педагогічний ліцей,
музей М. Петренка ➡
Хіміко-технологічний технікум

будинки купецького зібрання ➡ вулиця Банківська ➡ Площа
Соборна, Храм Святого Духа

Слов'янський краєзнавчий музей ➡ Слов'янський курорт ➡

річка Макатиха с.Карпівка ➡ автотраса Харків –Должанськ ➡

село Богородичне ➡ місто Святогірськ.

Ось, ось Слов'янськ
Моя родина.
Забилось серденько в грудях.
Слов'янськ, Слов'янськ
Як гордо ти
По річці Тору, по рівнині
Розкинув пишні садки
(М.Петренко)

Місто Слов'янськ – місто обласного підпорядкування. Знаходиться на півночі Донецької області, на сході України. Це колишнє місто Тор. Назва походить від назви племен торків, які мешкали на півночі області з XI століття. Офіційна дата заснування міста є 1645р, коли на торських соляних озерах для спостереження за торським перелазом (місце переправи) побудовано острожек. Службу в ньому несли чугуївські козаки на чолі з Афонькою Карнауховим.

Перша наша зупинка це залізничний вокзал. Реконструкція вокзалу була зроблена до чемпіонату Європи з футболу в 2012 р. залізниця, яка проходить через місто, одна з найстаріших в області. Її історія починається в кінці 60-х років XIX ст., коли втілювалися в життя реформи в царській Росії. 23 грудня 1869 року було відкрито рух по ділянці Харків - Слов'янськ – Таганрог Курсько-Харківсько- Азовської залізниці. Цю ділянку шляху побудували за один рік. Будівництву залізниці сприяв тодішній міністр шляхів Павло Петрович Мельник і письменник Данилевський. Для будівництва залізниці була створена компанія графом Бобринським. Головним підрядчиком був купець Поляков Самуїл, який згодом побудує палац Ластівчине гніздо в Ялті. Тоді ж було побудовано і станцію Слов'янськ в селищі Новослов'янське.

Зліва від вокзалу знаходиться храм на честь Олександра Невського. Він був побудований у 1895 році. Храм будували працівники залізниці, в знак подяки Богові за відміну кріпосного права. Також, зліва від вокзалу знаходиться Керамічний ринок, де можна придбати вироби сучасного гончарного виробництва.

Залізничний вокзал з центром міста зв'язує вулиця Вокзальна. Це досить молода вулиця. Побудовано її в 20-х рр. XXст. Тоді, в 1927 році в межі міста Слов'янськ, були включені села Голубівка, Мамівка, Черевківка, Собачівка, Новослов'янське.

Сучасна дата заснування міста Слов'янськ 1645 р. затверджена Кабінетом Міністрів України в 2010р. Назва міста походить від назви острожка Соляне, яка з часом змінювалася на Солеварськ—Солеванськ—Слов'янськ. Тор – це назва фортеці на річці Казений Торець, побудована в 1676 р. Природні умови цього краю сприяли виварці солі із ропи. Заселення території велося в основному українським населенням.

Територія Слов'янська та Слов'янського району – це най південніші території Слобідської України. В 1696 році фортеця Тор майже повністю згоріла, але була заново швидко відбудована. В 1783р фортеця виключена із списку.

Слов'янськ – це місто, де не тільки добували сіль, це місто, де була розвинута промисловість. У XIX ст. на поч. XX ст. в місті існувало 2 чавуноливарних, 2 механічних, 23 солеварних заводи, 4 цегляних заводи, 3 парові мельниці, порцелянове виробництво, содовий і хімічний заводи, фабрика теракотових кахлів. З правої сторони по вулиці Вокзальній є залишки фабрики теракотових кахлів Девульського і Лянге. Зліва знаходиться завод Кераммаш. Справа арматурно-ізоляторний завод. Він запрацював ще в 1915р, після того, як підприємці Ессен вивіз обладнання із Риги. Вулиця Вокзальна закінчується біля сучасного автовокзалу. Напроти автовокзалу корпуси Донбаського державного університету і Слов'янського педагогічного ліцею, де розташований музей поета М. Петренка.

Недалеко від автовокзалу знаходиться хіміко-технологічний технікум, колишнє Керамічне технічне училище, засноване в 1909 р. Трохи далі— колишній будинок Купецького зібрання. В радянські часи БК ім. В. Леніна. Зараз цей будинок знаходиться у власності облгазу і не працює. Місто бореться за те, щоб його передали у власність міської ради.

На північ від будинку Купецького зібрання, дорога йде до кварталу Артема. Це напівофіційна назва. На схід – вулиця Банківська. Паралельно їй – вулиця Університетська, де окрім Купецького зібрання розташовані корпуси Донбаського університету. В центрі міста розташована площа Соборна. В радянські часи площа імені Жовтневої революції. До 1917р площа Соборна, в період німецької окупації була майданом ім. Т. Шевченка. До 1917 р. на площі стояв Свято-Троїцький собор. В 30-ті рр. XX ст. – це кінотеатр «Кіно Кім». В 60-ті рр. минулого століття – міський читальний зал. У 1972 році його повністю було зруйновано. Зараз на площі знаходиться Храм Святого Духа і будинок мерії. Справа від площі дорога йде повз сільськогосподарський технікум, потім перетинає р. Казенний Торець.

Зліва по вулиці Банківській з правої сторони дорога повертає до міської центральної лікарні. Вище лікарні встановлено пам'ятник Т. Шевченку в 1955р.

Справа по вулиці Банківській розташовано Слов'янський краєзнавчий музей, який було відкрито в 1974 р. Будинок музею – перше міщанське училище,

засноване в 1900 р. найбагатшим чоловіком Слов'янська купцем Шнурковим. Поряд з ним, колишній будинок Успенського «Вілла Марія».

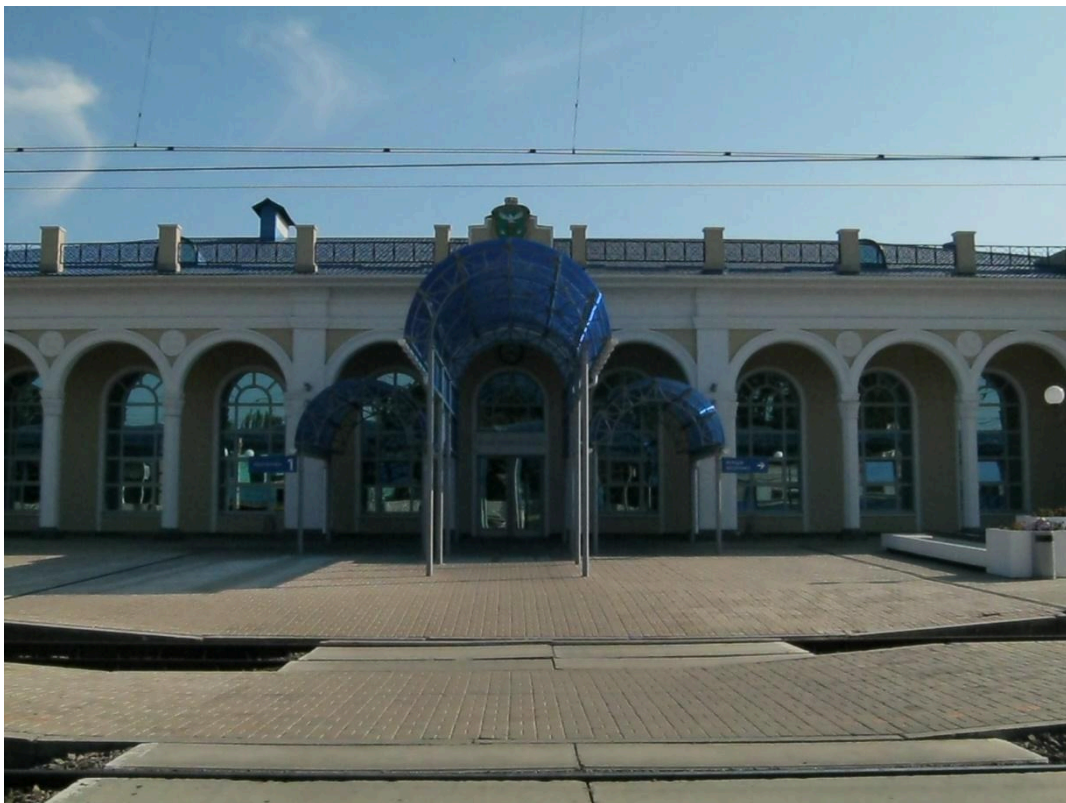
Зліва по вулиці Банківській Слов'янський курорт в районі озер Репне, Вейсове, Сліпне. В 1827р. військовий лікар А. Яковлев вперше використав лікування грязью і купання в озері Репне для лікування хворих солдат Чугуєвського гарнізону. 1832 рік вважається роком відкриття курорту. З 1997 р. Слов'янськ включено до переліку міст-курортів. Згідно програми по створенню на півночі області в районі Слов'янська—Святогірська—Лиману—Слов'янського району загальнодержавного курортно-туристичного центру. На Слов'янському курорті діють санаторії «Ювілейний», «Слов'янський», «Донбас», «Шахтобудівельник». В районі курорту знаходиться храм Воскресіння. Всі храми Московського патріархату. Київського патріархату храму Андрія Первозваного в центрі міста.

Перпендикулярна виїзду із міста проходить траса Харків—Должанськ. На півночі міста в районі річки Макатихи, ймовірно, відбулася битва новгород-сіверського князя Ігоря з половцями в 1185 р. Траса Харків-Должанськ проходить по території Слов'янського району. Найбільш відомі села Маяки, Райгородок, Сидорово, Черкаське, Богородичне. Районування починалося з 1923р. Донецька область утворена в 1932 р., в 1938р. розділена на Сталінську та Ворошиловградську. В напрямку до Ізюма Харківської області, в районі села Долина, знаходиться найбільший меморіальний комплекс загиблим воїнам в 1943 році під час Другої світової війни.

Село Богородичне знаходиться за 4 км. від м. Святогірська на правому березі р. Сіверський Дінець. В XVI-XVII ст. через Богородичне проходив шлях із Цареборисова (Росія) до Маяк. В 1526 р. тут побував австрійський посол С. Герберштейн. Село назване на честь ікони Божої Матері «Всех Скорбящих Радостей». Місто Святогірськ колишнє місто Слов'яногірськ, колишнє село Банне. В центрі— Національний природний парк «Святі гори» з 1997 р. В 1620 році Святогірська пустинь отримала царську жалувану грамоту. Це є дата заснування Лаври.

Площа перед залізничним вокзалом м. Слов'янська

Залізничний вокзал м. Слов'янська. Вихід до потягів

В'їзд до Слов'янського курорту

Адміністративний корпус на території курорту

Озера на Слов'янському курорті

Керамічні скульптури у парку Слов'янського курорту

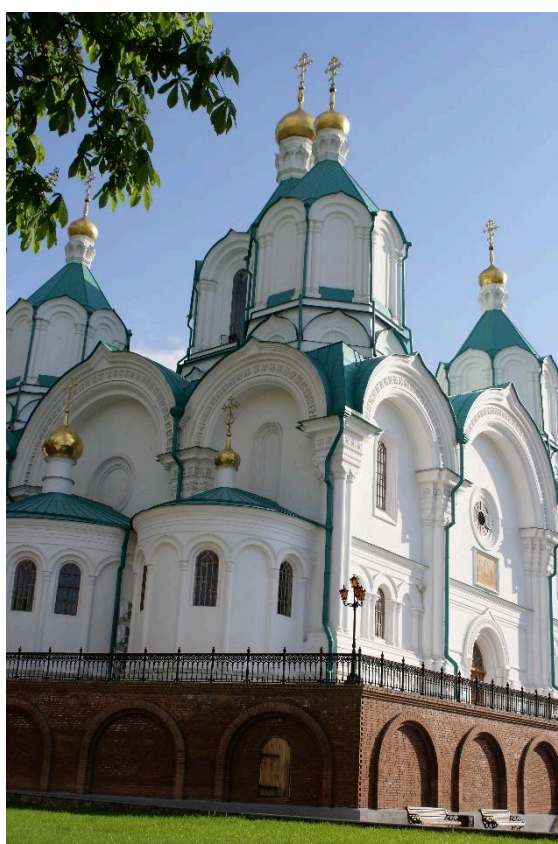

Храм Вознесіння поблизу Слов'янського курорту

Загальний вигляд на Святогірську лавру з правого берегу р. Сіверський Дінець

**Горбов В.М., Заблоцький В.П.,
Кабанова К.В., Забавська І.А.**

**Методика написання науково-дослідницької роботи за
курсом «Дослідник»
(методичні рекомендації).
м. Донецьк, ОЦТК, 2004.**

Методична розробка розрахована на наукових керівників та учнів, що займаються науково-дослідницькою роботою в межах історико-географічного відділення Малої академії наук України. Особливо слід відзначити, що запропонований матеріал базується на власному досвіді авторів. Він апробований на практиці при роботі з учнями (членами Малої академії наук) та зі студентами ВУЗів.

Укладачами методичних рекомендацій є колектив авторів:

Горбов Володимир Миколайович – відмінник освіти України, керівник гуртків археології Донецького обласного Центру туризму та краєзнавства;

Заблоцький Віталій Петрович – доктор філософських наук, професор Донецького Національного університету;

Кабанова Катерина Василівна – керівник гуртків археології Донецького обласного Центру туризму та краєзнавства;

Забавська Ірина Анатоліївна – методист, відповідальний секретар територіального історико-географічного відділення МАН Донецького обласного Центру туризму та краєзнавства.

Відповідальний за випуск:

Фоменко Алла Олексіївна – заступник директора Донецького обласного Центру туризму та краєзнавства з організаційно-масової та науково-методичної роботи.

Надруковано в Донецькому обласному Центрі туризму та краєзнавства учнівської молоді.

Адреса: 83089, м. Донецьк, вул. Челюскінців, 189. Тираж – 200 примірників.

ВСТУП

Останнім часом все більше уваги приділяється позашкільній освіті, зокрема, діяльності Малої академії наук. Це пов'язано, в першу чергу, із переходом старшої школи на профільне навчання та удосконалення форм роботи з молоддю, яка виявляє схильність до науково-дослідницької діяльності. Цей напрямок забезпечується Національною доктриною розвитку освіти України в ХХІ столітті на період 2001-2004 років, Указами Президента України “Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики”, “Про програму роботи з обдарованою молоддю на 2001-2005 роки”, Наказом МОН № 619 від 12.09.2003 р., “Про комплексну програму заходів щодо залучення обдарованої учнівської молоді до наукових досліджень та розвитку Малої академії наук України” тощо.

Згідно із Законом України “Про позашкільну освіту” позашкільні навчальні заклади мають надавати учням допрофесійну підготовку. При цьому мова йде саме про слухачів гуртків вищого рівню навчання. В 2002 р. методистом Донецького обласного Центру туризму та краєзнавства І.А. Забавською було складено програму інтегрованого курсу “Дослідник” для гуртків історико-географічного напрямку. При складанні програми курсу враховано досвід педагогічної практики науково-дослідницької роботи Донецького територіального історико-географічного відділення Малої академії наук, що працює на базі Донецького обласного Центру туризму та краєзнавства учнівської молоді.

Запропонована до Вашої уваги методична розробка присвячена методиці написання наукових праць учнів за програмою “Дослідник”. При складанні методичних матеріалів був використаний досвід роботи як у позашкільних навчальних закладах, так і у ВУЗах.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КУРСУ “ДОСЛІДНИК”

Запропонований варіант інтегрованого курсу “Дослідник” передбачає передконкурсну підготовку дійсних членів територіального

історико-географічного відділення Малої академії наук обласного Центру туризму та краєзнавства учнівської молоді Головного управління освіти і науки Донецької обласної державної адміністрації.

Курс має комплексний характер та охоплює роботу всіх секцій відділення, а саме: історичного краєзнавства, історії України, археології, етнографії, географічного краєзнавства, геології та права. Програма “Дослідник” передбачає сучасний високий науково-теоретичний рівень викладання, що дає можливість юним науковцям використовувати досвід провідних учених за обраним напрямком.

Основна мета інтегрованого курсу “Дослідник” – виявлення та підтримка обдарованих дітей та учнівської молоді, підготовка майбутньої наукової зміни, активізація діяльності територіального історико-географічного відділення Малої академії наук.

Задання інтегрованого курсу:

- створення умов щодо отримання учнями додаткової освіти шляхом їх участі в науково-дослідницькій роботі історико-географічного відділення МАН;
- підвищення інтересу учнів до поглибленого вивчення базових, спеціальних та фахових дисциплін, виховання навичок дослідницької роботи у широких кіл учнівської молоді;
- стимулювання творчого самовдосконалення слухачів МАН;
- виявлення та розвиток обдарованих учнів загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів та надання їм допомоги у виборі професії.

Інтегрований курс ґрунтується на науково-теоретичних та світоглядних засадах відповідних програм базової освіти, затверджених Міністерством освіти та науки України.

Навчальний курс розраховано на учнів 9-11 класів, що ведуть науково-дослідницьку діяльність у Малій академії наук. Навчальний період – із

вересня до лютого поточного року (180 годин). Кількісний склад групи має бути 10-12 чоловік.

Інтегрований курс складається з базового компоненту та інших (допоміжних) блоків навчально-тематичного плану.

В програмі “Дослідник” в історичному, етнографічному, археологічному, географічному, геологічному, правознавчому напрямках базовий компонент науково-дослідницької діяльності розроблений науковцями вищих навчальних закладів Донецчини, що співпрацюють з історико-географічним відділенням МАН.

Запропонована тематика – тільки орієнтовна схема, яка може варіюватись в залежності від специфіки науково-дослідницької роботи. У плані одного заняття можуть бути різні теми. Корекція має відбуватися безпосередньо на навчальних тижнях, що пов'язано зі специфікою підготовки до участі у II та III етапах Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт Малої академії наук.

Навчально-тематичний план курсу “Дослідник”

№	Назва теми	Теоретичних	Практичних	Всього
1.	Загальні теми	3		3
2.	Науково-дослідницька робота як один з основних видів навчальної діяльності членів МАН (юних дослідників)	3	3	6
3.	Робота з джерелами та літературою	12	24	36
4.	Базовий компонент (згідно фахового напрямку)	60	60	120
5.	Оформлення науково-довідкового апарату	3	6	9
6.	Формування психологічних вмінь та навичок щодо захисту науково-дослідницьких робіт	2	4	6
	РАЗОМ ПО РОЗДІЛАХ 1-6	83	97	180

Автори запропонованого варіанту передбачають удосконалення, поглиблення та поширення знань юних науковців, отриманих в загальноосвітніх закладах, а також вважають, що співробітництво з фахівцями допоможе формуванню вмінь та навичок самостійного здобування знань, орієнтуванню у науковій інформації та більш активному інтелектуальному розвитку.

Підсумком творчої та наукової роботи юних дослідників інтегрованого курсу є участь у конкурсі-захисті науково-дослідницьких робіт історико-географічного відділення Малої академії наук.

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО НАПИСАННЯ РОБОТИ УЧНІВ ЗА ПРОГРАМОЮ “ДОСЛІДНИК”

1. Специфіка дослідницької роботи.

1.1. Дослідницьку роботу учень виконує самостійно з допомогою наукового керівника за попередньо обраною темою, яка сформульована разом із керівником.

У процесі творчої роботи учень має навчитися володіти арсеналом (інструментарієм) наукової методики дослідження, формувати в себе критичне мислення, системний підхід до будь-яких складних проблем – професійних, наукових, життєвих.

Дослідницька робота – один із різновидів навчальних письмових робіт, які виконують учні. На відміну від рефератів (які вимагають від учня ретельно вивчити й адекватно викласти зміст тих чи інших наукових праць) чи есе (які носять характер вільно викладеної власної думки з того чи іншого приводу – без особливих посилань на літературу або взагалі без них – вони схожі за стилем і формою на твір, присвячений власним роздумам відносно тієї чи іншої наукової проблеми) ця робота передбачає обов'язкове ознайомлення з певним колом літератури за обраною проблематикою, складання докладного плану роботи, викладення матеріалу згідно цього плану, формулювання висновків, які дають змогу побачити, якою мірою учень освоїв тему і проблему, якою мірою самостійними (оригінальними) є його судження тощо.

Дослідницька робота – різновид не тільки суто учбової, але й – це треба особливо підкреслити – наукової роботи. Це – перший крок у науковому пізнанні. Майже всі науковці починали з учбових чи студентських трактатів, опановували термінологію, вчилися працювати з літературою, намагалися шукати нові підходи до “одвічних проблем”. Але це – саме “справжня” робота в галузі науки. І тим більш вона справжня, чим більш ви бажаєте її зробити такою, чим більш пильно ви виконуєте завдання, чим більш серйозні та “дорослі” бар'єри собі ставите.

Тільки в цьому випадку можна розраховувати на успіх – зокрема, на те, що дослідницька робота сприятиме вашому становленню у сфері наукового пошуку, спроможності ставити ціль і досягати мети, застосовувати сучасний методичний інструментарій, самостійно здобувати знання, охоплювати значимість проблем і адекватно реагувати на зміни тощо.

1.2. Всі ті якості науковця, про які йшлося вище, мають велике значення для майбутньої діяльності у будь-якій сфері. Адже критичне мислення та об'єктивність, вміння аналізувати й робити неупереджені висновки – усе це конче необхідно не тільки для науковця, кабінетного вченого, але і в будь-якій іншій галузі, що потребує інтелектуальної діяльності та розумової праці.

Зрозуміло, що школяр не претендує (як правило) на якісь серйозні відкриття – здебільшого учні задовольняються тим, що знайомляться з колом наукової проблематики, здобувають певний рівень начитаності та загальної обізнаності. Однак це зовсім не означає, що учень навмисно повинен ставити перед собою тільки скромні завдання, обмежуючись скромними кроками у напрямку першого ознайомлення з науковою проблематикою та технологією наукової роботи.

Треба пам'ятати вислів відомого свого часу гротескного С. Тартаковера, який учив молодих гравців: “Найбільш згубна помилка, якої можна припуститися – це недооцінка себе”. Тож, навіть роблячи перші кроки в науці, школяр не може (і не повинен) відчувати якусь меншовартість, “пасувати” перед труднощами і, тим більш, вважати, що “висока наука” – це щось недосяжне та елітарне.

Опрацьовуючи дослідницьку роботу, ви отримуєте можливість перевірити свої наукові здібності – здатність мислити критично, об'ємно і гнучко, підходити до проблем масштабно та системно, збільшувати й реалізовувати свій потенціал креативності (творчості у широкому розумінні).

Єдині суттєві межі, які можуть вам завадити – це власні лінощі, небажання серйозно й послідовно працювати, покладання на те, що “якось воно буде” (як писав про вайлуватих “чухраїнців” великий український гуморист Остап Вишня). Якщо не докласти зусиль, якщо не захотіти по-справжньому, ніяк воно не буде!

2. Мета роботи.

2.1. Для чого пишуть дослідницькі роботи? Їх виконання має на меті прищепити та розвинути в учнів навички вести наукові дослідження, а саме:

- обирати актуальну, цікаву, значущу тему;
- ретельно планувати свою роботу;
- грамотно (тобто із знанням справи) використовувати категорійний апарат науки;
- володіти навичками структурування теоретичного матеріалу;
- працювати з джерелами та літературою;
- систематично оволодівати методами аналізу різноманітного матеріалу;
- критично ставитись до точок зору, висловлених різними авторами;
- оволодівати науковим стилем викладення тексту тощо.

В цілому підготовка дослідницької роботи – за умови належного, відповідального ставлення до цього – озброює школяра вмінням обирати та аргументувати свою, власну точку зору, організовувати свій час (збільшуючи ефективність його використання), будувати (на перших етапах – за допомогою керівника) стратегію наукового пошуку.

2.2. Техніка особистої роботи.

Зрозуміло, перш за все учень ставить і намагається вирішити у своїй роботі ті чи інші суто наукові цілі: розібратися із проблематикою, проаналізувати літературу, якісь матеріали тощо, але – якщо розглянути у найбільш загальному

вигляді цілі роботи – то їх можна представити у вигляді цілого спектра завдань, ефект яких є набагато ширшим, ніж тільки науковий пошук і опанування наукової проблематики.

Дослідницька робота ставить на меті заохотити учнів до наукового пізнання, розвинути їх здатність самостійно працювати з літературою та джерелами, обробляти (систематизувати, впорядковувати) матеріал, робити висновки, а також – що вельми суттєво – правильно викладати свою думку, оформлювати роботу згідно вимог, які існують щодо оформлення наукових праць.

Але не менш важливим є те, що в процесі виконання роботи в учня виникає та зміцнюється спроможність структурувати текст порівняно великого обсягу (враховуючи, що в школі учні старших класів пишуть твори щонайбільш сторінок на сім-десять і здебільшого не мають досвіду роботи з об'ємним текстом стандартної побудови). Учень створює й отримує навички використання власноруч створених баз даних, картотек, добірок тематичних матеріалів.

Юний дослідник мусить уважно вивчити вимоги, які пред'являються до робіт – і навчитися розуміти ці вимоги, дотримуватись їх, демонструвати дисципліну розумової (ширше – інтелектуальної) праці, вміючи розподіляти свій час, зусилля, уникати зайвого напруження і перенапруження.

3. Стадії виконання дослідницької роботи.

3.1. Перший крок – вибір теми. Очевидно, учень починає з вибору теми (проблеми), яка здається йому цікавою та корисною. Які треба врахувати моменти, обираючи тему?

1) Тема повинна бути цікавою для учня – принаймні, настільки, щоб він (або вона) не примушували себе силоміць займатися нею. Цікава тема немовби сама живить учня натхненням, створює й відтворює мотивацію, надихає на нові ідеї, невпинний пошук. Незрозуміла, “нав'язана” ззовні тема, до якої ви цілком байдужі, навряд чи по-справжньому зможе надихнути вас “на подвиги”. Але навіть у цьому випадку – коли ви занадто забарилися з вибором теми й задоволюєтесь першою-ліпшою темою, яка потрапила до вашої уваги – не

треба засмучуватись і писати аби як. Ця ситуація – добра нагода перевірити свою сумлінність і здатність на високому (принаймні – на належному) рівні виконувати обов'язкове завдання. Адже в житті у майбутньому вам доведеться виконувати безліч важливих і відповідальних завдань, які не завжди будуть здаватися вам особисто цікавими. Отже, треба зазначити, що зацікавленість темою не з'являється сама собою, а зазвичай виникає вже у процесі роботи, після ознайомлення з якимись джерелами, статтями, після формування хоча б початкового враження про проблему, завдання роботи тощо. Чим більш сумлінно й наполегливо ви будете опрацьовувати вашу тему, тим більш глибокою, багатовимірною – і цікавішою! – вона буде ставати для вас.

2) Важливо обрати тему, яка була б хоча б мінімальною мірою забезпечена джерелами та літературою. При цьому, звісно, не кожна цікава тема належним чином такими джерелами забезпечена. Тому слід отримати відповідні попередні консультації у того фахівця, з яким учень планує надалі працювати як із науковим керівником, щодо забезпеченості теми літературою, джерелами та іншими матеріалами.

3) Бажано, щоб учень хоча б у першому наближенні мав уявлення про подальшу розробку обраної теми у майбутньому. Непогано, коли є можливість забезпечити певну спадкоємність між темами робіт на протязі двох-трьох років навчання за програмою “Дослідник”. У цьому випадку для початку учень може обрати тему, при розробці якої він отримує загальну уяву про ті чи інші важливі питання, входить у коло актуальної проблематики, з'ясовує для себе ключові категорії тощо. Надалі на цій основі учень зможе поглиблювати опрацювання проблеми, підійматися на наступні щаблі дослідження, розширювати коло джерел та літератури (використовуючи вже отримані раніше знання), перейти до практичних проблем.

3.2. Науковий керівник – викладач, обов'язок якого на усіх стадіях роботи допомагати учню, орієнтувати та коригувати його діяльність, а у кінцевому підсумку й оцінити наслідки його роботи. Важливо скласти графік – календарний план (із точним зазначенням термінів) вашої роботи та узгодити режим (регламент) ваших зустрічей з керівником.

3.3. Структура роботи – половина успіху! Відповідальна й значима стадія, якій треба приділити особливої уваги – розробка та узгодження структури дослідницької роботи. Цю стадію варто починати тоді, коли в учня існує хоча б перше, нехай поверхнєве уявлення про характер теми та її найбільш загальні змістовні аспекти. Це дозволяє учневі, нехай у першому наближенні, запропонувати своє розуміння того, що саме він хотів би бачити змістом своєї роботи. Звісна річ, таке бачення скоріш за все виявиться недостатнім або повністю хибним, недосконалим – але це, як на наш погляд, усе ж таки краще, ніж повністю взяти як “керівництво до дії” структуру, запропоновану викладачем.

Під час спілкування учень узгоджує зі своїм керівником, із яких глав (розділів) буде складатися робота, як ці розділи (у першому наближенні) можуть називатися, якого вони мають бути обсягу. Вкрай важливо, щоб юний дослідник усвідомив логіку побудови роботи, щоб для нього стало зрозумілим, чому робота мусить складатися саме з цих, а не якихось інших частин. “Обов’язковість” частин дослідницької роботи – у їх необхідності, яка гарантує розкриття теми із певною повнотою й завершеністю. Про структурні елементи роботи йтиметься нижче.

3.4. Опрацювання проблеми (написання тексту). Після проходження усіх підготовчих етапів і процедур починається власне виконання учнем науково-дослідницької роботи.

Найбільш відповідальною в цей період є робота у бібліотеці – підбір літератури, ознайомлення з нею та подальша її обробка. Перші поради щодо обов’язкової літератури дає керівник, надалі учень поглиблює пошук, залучаючи для виконання роботи матеріали сучасної періодики, ресурси Інтернету тощо.

Важливе значення для усього процесу навчання має належна адаптація учня в бібліотеці, вміння самостійно вести пошук, користуватися каталогами та бібліографічними покажчиками, робити виписки, складати списки літератури. Не можна нехтувати професійними порадами бібліографів, які завжди допоможуть зорієнтуватися у книжковому морі, не загубитися і не розгубитися, коли здається, що цілого життя не вистачить, щоб хоча б продивитися всю цю

силу-силенну книжок, журналів, брошур, файлів... Колись великий Архімед сказав, що розумну людину відрізняє здатність відділяти обов'язкове від того, що можна відкинути – як зайве, непотрібне, таке, що заважає. Чим серйозніше ви будете заглиблюватись у нетрі вашої теми, тим краще ви будете розбиратися у тому, що вам по-справжньому потрібно, а що можна відкласти на потім чи зафіксувати конспективно.

Коли ви працюєте над літературою, не забувайте про те, що в дослідницькій роботі вам обов'язково треба буде робити відповідні посилання на думки тих чи інших авторів, особливо тоді, коли ви будете їх прямо цитувати. Тому одразу треба вчитися фіксувати усі необхідні відомості про джерела, звідки ви берете матеріал, цитати, ідеї тощо. Що саме вам фіксувати, ви дізнаєтесь, якщо заздалегідь ознайомитеся з тим, як треба робити посилання та як правильно оформити список літератури. Це дозволить не робити зайвої роботи (не треба, наприклад, записувати, яким тиражем (накладом) вийшла книжка), – але одразу записати собі те, що обов'язково знадобиться надалі.

Треба зосередитися спочатку на головних, основоположних працях, у яких розглядається ваша тема. Які саме праці є основоположними і заслуговують на першочергову увагу, вкаже вам науковий керівник. Можна також порадити починати знайомство з літературою з останньої (“свіжої”) періодики. Якраз в останніх статтях (близьких за темою до вашої роботи) ви можете знайти посилання як на новітні дослідження, так і на найбільш серйозні праці, які перш за все слід знайти й докладно опрацювати.

Досвід науковців учить, що під час роботи з книжкою не завжди правильно здійснювати наскрізне конспектування її змісту. Необхідно зосередитися на тих аспектах, що мають безпосереднє відношення до вашої роботи. Оскільки ви вже маєте робочий варіант структури дослідження, намагайтеся одразу позначати (наприклад, на полях зошита, де ви конспектуєте, або на полях ксерокопій), до якої частини вашої роботи відноситься цей матеріал. Цим ви набагато полегшите собі життя і дещо розвантажите себе від подвійної роботи – вам уже не треба буде вдруге перечитувати записи, щоб зрозуміти, де саме їх найкраще буде використати.

3.5. Підготовка рукопису.

Приблизно за місяць до визначеного терміну подання роботи учень повинен завершити перший варіант тексту (можливо, у рукописі) та надати його для ознайомлення і зауважень керівника.

Якщо текст готується на комп'ютері, можна подавати текст без роздрукування (за згодою керівника) – відповідні позначки й зауваження керівник може робити прямо в тексті на комп'ютері.

Після отримання чернеток із зауваженнями керівника учень приступає до підготовки остаточного варіанта роботи. Він оформлює текст згідно вимог, які пред'являються до оформлення – із відповідною увагою до титульних листів, нумерації аркушів, посилань, списку літератури тощо.

3.6. Захист роботи. Під час захисту учень може пересвідчитись, якою мірою він оволодів проблемою, які в нього залишилися прогалини та ін. Саме тому бажано, щоб учні відносилися до процедури захисту зацікавлено, творчо – тоді вони отримають від своєї роботи повне задоволення. Захист передбачає невеликий виступ автора перед аудиторією – виступ, у якому необхідно розкрити актуальність проблеми, мету роботи, основні завдання, дати стислий огляд отриманих результатів і окреслити висновки (особливо зробивши наголос на тому, що автор зробив принципово нового у порівнянні з попередниками).

Захист надає можливість обмінятися думками, отримати запитання, потренуватися у мистецтві дискутування тощо, дає відчуття задоволення, яке виникає у доповідача після того, як він переконливо розповів аудиторії про свій особистий внесок у розробку проблеми, відстояв свої позиції, довів свою обізнаність і засвідчив свій певний досвід перед очима інших – а отже, певною мірою – і перед очима наукового співтовариства взагалі.

Захист роботи якраз і ставить на меті засвідчити (й пересвідчитись), якою мірою автор опрацював тему, наскільки добре він володіє матеріалом (як кажуть, наскільки він “у темі”), наскільки вміло використовує аргументи, володіє риторикою, мистецтвом наукової полеміки.

3.7. Система критеріїв оцінки.

1) Конкурс науково-дослідницьких робіт.

Під час підготовки роботи до участі в конкурсі учні повинні враховувати, що текст оцінюється за такими параметрами:

- складність, науковість, повнота розкриття теми;
- аргументованість висновків;
- актуальність та елемент творчості;
- стиль, грамотність;
- якість оформлення.

2) Захист науково-дослідницьких робіт.

Захист проходить окремо по кожній секції. На захисті мають право бути присутніми члени секції як опоненти. Питання про присутність на захисті керівників делегацій вирішується оргкомітетом у залежності від конкретних умов. Для захисту надається до 10 хвилин.

Під час захисту оцінюється:

- аргументоване доведення проблеми з урахуванням власного досвіду дослідника;
- чіткість, логічність, лаконічність викладання матеріалу;
- повнота, вичерпаність відповідей;
- культура мовлення;
- доцільність, цікавість та вміння використовувати наочні посібники;
- активна кваліфікована участь у веденні дискусії.

4. Основні вимоги до структури роботи.

4.1. Незалежно від назви роботи та специфіки її проблематики **структура дослідницької роботи** передбачає наявність таких компонентів:

- титульна сторінка (додаток № 1);
- зміст роботи, із зазначенням сторінок;
- перелік умовних скорочень (якщо в цьому є необхідність);
- вступ;
- основна частина (складається з кількох розділів);
- висновки;

- список використаних джерел та літератури;
- додатки (якщо в цьому є необхідність).

4.2. Титульна сторінка містить назву територіального відділу (управління) освіти, секції МАН, а також відомості про базовий – науковий, вищий навчальний або навчальний (школа, позашкільний заклад) заклад, у якому виконана наукова робота; прізвище, ім'я, по-батькові автора, його звання (кандидат у члени МАН, дійсний член МАН України); назву наукової роботи; наукову ступінь, вчене звання; прізвище, ім'я та по-батькові наукового керівника (учителя чи консультанта); рік подання на конкурс. Зразок оформлення титульної сторінки наводиться у ДОДАТКУ № 1.

4.3. Зміст – це другий після титульної сторінки аркуш, де визначена структура (план) роботи з назвами розділів, підрозділів тощо та номерів сторінок, із яких вони починаються.

4.4. Умовні позначення, символи, скорочення. Якщо в роботі вживається багато малозрозумілих скорочень і аббревіатур, то варто дати їм пояснення на початку роботи. Відповідно, список таких скорочень (якщо вони мають місце) слід подавати одразу після Змісту. Тільки це зможе забезпечити належне розуміння того, що ви бажали сказати своєю роботою. Особливо це стосується скорочень, які не є загальнозрозумілими або загальновідомими. Окремою (третьою) сторінкою після Змісту наводиться їх перелік, який слід друкувати двома колонками за абеткою, у першій колонці – скорочення, справа – розшифровку.

4.5. Вступ є виключно важливою частиною роботи. Досить бігло перегорнути кілька сторінок вступу – і науковий рівень автора стає зрозумілим. Тому відповідному оформленню вступної частини слід приділити своєчасну й належну увагу.

У Вступі, зокрема, подається бачення актуальності, наукової та практичної значущості проблеми, формулюється мета і завдання роботи, характеризуються методи та методологія, дається огляд джерел і літератури (тобто ступеня розробленості проблеми), стисло обґрунтовується структура роботи. Нерідко

керівники радять – і з цим слід погодитися – не писати одразу вступ, а починати з опрацювання змісту основної частини. Вже після того, як стає більш-менш зрозумілим, що саме складає цей зміст і що вдалось зробити взагалі, можна оформити Вступ. На початку досить задовольнитися чітким визначенням теми, мети, структури роботи. Таким чином, робота починається з Вступу, але пишеться він практично вже на завершальному етапі роботи.

4.6. Постановка проблеми. Вступ обов'язково починається з постановки проблеми (тобто увага фіксується на проблемі, якій присвячена робота). Правильна постановка проблеми показує, наскільки сам автор усвідомив, на яке саме питання він намагається відповісти своєю роботою.

Початок роботи завжди викликає певні труднощі – як і кожний початок якоїсь нової справи. З метою полегшення цього етапу можна порадити уважніше ознайомитися із серйозними статтями, вступними розділами підручників та монографій, подивитися, як досвідчені й авторитетні автори вирішують завдання написання вступу. І, в той же час, не намагайтеся сліпо слідувати стереотипу, брати чийсь підходи за безсумнівний взірець – використовуйте чужий досвід, але шукайте свої слова, свій стиль.

Уникайте примітива – коли робота починається з таких, наприклад, пояснень: «Я обрав тему цієї роботи, бо...», «Моя тема є важливою, адже...». Так само уникайте вживання (принаймні, у першому абзаці) словосполучень, які повністю відтворювали б назву вашої теми (роботи).

4.7. Обґрунтовуємо актуальність. Далі у Вступі характеризується *наукова та суспільна актуальність* обраної теми, тобто значущість її дослідження з точки зору наукової (для кращого розуміння тих чи інших закономірностей) та громадської (чому дослідження цієї проблеми важливе на сучасному етапі розвитку суспільства).

Отже, після постановки проблеми ви переходите до обґрунтування актуальності. Зазвичай це передбачає вживання таких конструкцій, як: “Дослідження вказаної проблеми є актуальним з наукової точки зору, бо воно сприяє кращому розумінню закономірностей...”, “Для сучасного українського

суспільства звернення до цієї проблеми є важливим через те, що саме сьогодні...” тощо.

У серйозних наукових роботах автор обов'язково вказує, з якими актуальними, значущими напрямками науково-практичних досліджень пов'язана його робота. Про відповідні напрямки вам може розповісти науковий керівник.

4.8. Огляд літератури. Зазвичай після вказаних компонентів Вступу автор роботи мусить дати стислий і змістовний огляд основної літератури, де обрана проблема піддається аналізу. Цей огляд повинен, зокрема, показати, що під час роботи учень належним чином розшукав і ознайомився з усіма більш-менш суттєвими роботами, які стосуються його теми.

В такому огляді автор має показати, які роботи з його проблематики він вважає основними, програмними, найбільш значущими – і чому саме. Робота завжди виграє – і враження від неї стає набагато кращим – якщо в огляді не тільки наводиться перелік (хоча б і дуже докладний) якихось прізвищ, але й сумлінне викладення тих чи інших точок зору, думок авторів. Слід поміркувати над тим, як можна розбити існуючі роботи за групами, напрямками, основними позиціями. Як правило, огляд літератури містить обов'язковий висновок про те, які аспекти проблеми отримали достатнє (або навіть вичерпне) висвітлення в наявній літературі, які – часткове або ж вочевидь недостатнє. Нарешті, огляд літератури має завершуватися чітко сформульованим висновком про ступінь дослідженості проблеми різними авторами – вашими попередниками.

Звертаємо увагу на те, що аналіз літератури з огляду на свою особливу вадливість і значущість може бути винесено в окремий розділ роботи – як правило, перший.

Але і в цьому разі у Вступі необхідно побіжно, у найбільш загальному вигляді торкнутися проблеми дослідженості теми, рівня її вирішеності. Відповідно, в рамках окремого розділу слід дотримуватися тієї ж логіки, про яку йшлося вище (основні роботи, автори, точки зору, висновок про ступінь

дослідженості). До речі, в цьому ж розділі можуть бути розглянуті питання, пов'язані з методами дослідження, характеристикою джерел тощо.

4.9. Треба чітко усвідомити мету й завдання. Після того, як стало зрозумілим, про що вже сказали інші автори – ваші попередники у вивченні (дослідженні) теми, ви зобов'язані визначитися з метою й завданнями роботи. Це треба робити чітко та недвозначно – не втрачаючи зв'язок із тим, як поставлена проблема. Звертаємо увагу, що тема роботи – це формулювання певної проблеми.

Мета – розв'язання цієї проблеми.

Задачі – кроки у досягненні мети.

Таким чином, виявляється, що мета роботи безпосередньо співвідноситься із назвою теми, а поставлені завдання – із назвами структурних підрозділів роботи (глав, розділів).

Бажано також, щоб у Вступі ви торкнулися основних методів, які ви маєте намір використати для досягнення мети, а також стисло (у кількох реченнях) дали характеристику тих джерел, на яких ви будете свою аргументацію та висновки. Слід розрізняти власне літературу по темі та джерела. Література – це все, що складає теоретичну розробку, опрацювання теми (до речі, певною мірою це стосується і вашої роботи). Джерела – те, що слугує для вас основою для дослідження. На різних наукових напрямках база джерел буде відрізнятись. В роботах по історії це безпосередньо архівні матеріали та історичні документи, видані у збірках; по археології – колекції артефактів та матеріали наукових архівів (звіти експедицій); по етнографії – матеріали, що надають фахівці, або власні збори чи дані, отримані від інформаторів; по правознавству – закони та нормативні акти; по геології – геологічні колекції та звіти про роботу експедицій; по географічному краєзнавству – статистичні звіти, опубліковані матеріали експедицій тощо. Система оформлення посилань на джерела надається нижче.

Під час характеристики методології (методологічних засад) варто звернутися до визначення основних понять, які ви маєте намір використовувати для розкриття теми. Саме тому починати роботу з літературою рекомендується зі

словників та енциклопедій, із ретельного опрацювання термінологічних аспектів.

4.10. Про загальні принципи побудови роботи (проблемний та хронологічний принципи викладення матеріалу). Наприкінці Вступу ви вказуєте, який принцип був покладений в основу структурної побудови роботи, із скількох розділів вона складається та які компоненти містить.

Звичайно, треба розрізняти проблемний і хронологічний принципи побудови наукової роботи.

Проблемний принцип передбачає таку організацію матеріалу, коли частини роботи поєднані певною логікою, що дозволяє розкривати тему різнобічно, із зростаючою глибиною. Скажімо, у першому розділі (главі) ви розкриваєте зміст основних понять, у другому показуєте якісь типологічні (класифікаційні) аспекти стосовно вашого об'єкта, у третьому відстежуєте якісь тенденції, перспективи тощо – особливо стосовно українського контексту.

Хронологічний принцип передбачає слідування логіці історії. Це, очевидно, простіший принцип порівняно із проблемним – але він теж вимагає прискіпливої уваги до визначення етапних, рубіжних перетинів досліджуваного процесу. Типовим є намагання відтворити на структурному рівні сам хід історії. Наприклад, у першому розділі (главі) аналізується процес становлення передумов виникнення (генезису) того чи іншого феномена, у другому – досягнення об'єктом якогось піку, оптимуму, розквіту та, нарешті, занепаду і загибелі.

У чистому вигляді хронологічний принцип зустрічається рідко. Зазвичай він поєднується із проблемним – у *проблемно-хронологічний*.

4.11. Загальні вимоги до тексту. Мова й стиль роботи.

Основна частина повинна містити чітке викладення основних положень роботи (ідей) із докладною аргументацією, яка дозволяє зрозуміти, на чому ви ґрунтуєте свої позиції. Якщо ви звертаєтесь до положень, висловлених іншими авторами, то слід наводити їх думки чітко й коректно, не припускаючи помилок, перекручень, занадто вільного поводження з чужими текстами.

Кожний структурний компонент роботи (розділ чи підрозділ) повинен мати свою певну завершеність – тобто в ньому має бути також невелика вступна частина (на зразок постановки проблеми – тільки стосовно даного розділу), викладення змісту, а також обов'язково висновки стосовно даного розділу.

Мова роботи мусить бути чіткою, позбавленою зайвої експресивності (емоційності, суб'єктивності, надмірного захоплення метафорами, художніми засобами самовираження, – треба пам'ятати, що ви усе ж таки зайняті науковою проблемою, а не самоствердженням). Слід уникати зайвих, обтяжуючих текст довгих цитат, всіляких відступів і екскурсів, які не стосуються безпосередньо теми. В той же час мова зовсім не повинна бути “висушеною”, “казенною” – яскравість і насиченість тексту досягається глибиною змісту, а не зовнішніми красотами.

Автор має добре володіти державною мовою. З цих міркувань написання роботи надає добру нагоду для вдосконалення мовних навичок. Навіть якщо ви не вважаєте себе знавцем української мови, усе ж таки докладіть зусиль, щоб поліпшити свої знання, працюйте додатково із вчителями української мови, які перевірять ваш текст і допоможуть позбавитися прикрих елементарних помилок.

4.12. Посилання. Усі більш-менш принципові думки, взяті з книжок та статей (а також звернення до текстів законів, документів, звітів тощо) повинні бути підкріплені відповідними посиланнями. При цьому не є суттєвим, чи цитуєте ви думку буквально (у лапках), чи передаєте чужу думку своїми словами. Присвоєння чужих думок є не тільки грубим порушенням наукової етики, але й зазіханням на права інтелектуальної власності (плагіат, інтелектуальне піратство), що у цивілізованому співтоваристві давно вже переслідується за законом як злочин...

4.13. Нарешті, завершується робота такою важливою частиною, як **Висновки**. У заключній частині потрібно стисло, у тезисній формі, викласти основні узагальнені результати роботи, проведених досліджень, та визначити, якою мірою вирішені задачі й досягнута мета, що була сформульована у вступі.

5. Оформлення роботи. Список літератури та використаних джерел

5.1. Обсяг роботи.

Вміння писати стисло й змістовно – це теж одна з якостей, яку повинна продемонструвати ваша робота. Не треба особливо перейматися тим, що ваш текст виглядає дещо “тонше”, ніж в інших, – якість роботи аж ніяк не визначається кількістю сторінок.

Відомий фізик А. Ейнштейн вважав, що найскладніші думки можуть бути викладені в рамках невеликих статей у 15-20 сторінок. Сам Ейнштейн свою теорію відносності зміг викласти у статті, яка мала обсяг десь 18 сторінок.

Стисло писати теж треба вчитись. Видатний мислитель Паскаль Блез в одному своєму листі писав, що йому, на жаль, бракує часу, щоб писати стисло.

Взагалі ж (поки ви ще не довели, що подібні до Ейнштейна...) треба орієнтуватися на такі рекомендовані параметри. 3-5 сторінок зазвичай відводиться на Вступ, приблизно 18-20 сторінок – на основну частину, і, нарешті, 2-3 сторінки – на Висновки. Обсяг науково-дослідницької роботи не повинен перевищувати 30 друкованих сторінок.

Слід учитися викладати свої думки стисло й конкретно, уникаючи зайвих дрібниць – або матеріалу, який тільки обтяжує сприйняття роботи. В цілому будь-яка тема роботи може бути задовільно розкрита на приблизно 30 сторінках.

5.2. Основні вимоги до оформлення науково-дослідницької роботи.

Текст має бути виконаний державною мовою. Тема й зміст роботи повинні відповідати профілю секції. Наукова робота обов'язково підлягає оцінці відповідними фахівцями (досвідченим учителем, науковцем, спеціалістом певної галузі). Захист здійснюється на основі другого примірника.

Титульний аркуш оформлюється шрифтом чорного кольору.

Робота друкується на комп'ютері на одній стороні стандартних аркушів білого паперу форматом 210 x 297 мм (формат А4) через 1,5 інтервали. Шрифт – Times New Roman – кегль № 14.

Розмірні покажчики друку:

- абзацний відступ 1,25 см (або sint)
- верхнє поле 1,5-2,0 см
- нижнє 1,5-2,0 см
- ліве 2,5 см
- праве 1,5 см

Заголовки структурних частин наукової роботи “Зміст”, “Перелік умовних скорочень”, “Вступ”, “Розділ” ..., “Висновки”, “Список використаних джерел”, “Додатки” друкуються великими літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів друкують маленькими літерами (перша велика) з абзацу (відступ 1,25 см). Крапка в кінці заголовка не ставиться.

Відстань між заголовком розділу та текстом повинна дорівнювати 3-4 інтервалам.

Номер розділу необхідно проставляти після слова “Розділ”. Крапка після номера не ставиться, заголовок розділу друкується з нової строки. Підрозділи нумеруються в межах кожного розділу. Номер складається з номеру розділу і порядкового номеру підрозділу, між якими ставлять крапку, наприклад, 2.3. (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому ж рядку йде заголовок підрозділу. Пункти нумерують в межах кожного підрозділу (за такими ж правилами).

Кожну структурну частину наукової роботи слід починати з нової сторінки.

5.3. Нумерація сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, малюнків, таблиць, формул здійснюється арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою наукової роботи є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок, але на ньому номер сторінки не проставляється. На наступних сторінках їх номери проставляють у правому верхньому куті без крапки в кінці.

Зміст, перелік умовних скорочень, вступ, висновки, список використаних джерел не нумерують.

5.4. Оформлення таблиць.

Нерідко в науковій роботі учневі доводиться користуватися цифровими даними, що характеризують ті або інші явища та факти. Якщо цих даних мало, то їх перераховують у тексті за ходом викладення матеріалу, якщо багато – подають у таблицях. Важливо правильно та наочно скласти таблицю, тоді вона повною мірою розкриває зміст будь-якого процесу, явища.

Кожна таблиця в тексті повинна забезпечуватись заголовком, що відбиває її зміст. Таблиці повинні мати наскрізну нумерацію в межах розділу. Наприклад, в першому розділі три таблиці. Нумери їх слід вказувати так: Таблиця 1.1, Таблиця 1.2, Таблиця 1.3; у другому розділі нумерація наступна: Таблиця 2.1, Таблиця 2.2, Таблиця 2.3. Цей напис розміщується у правому верхньому куті над відповідною таблицею, далі друкується заголовок.

Якщо таблиця не вміщується на одному аркуші, її переносять на наступний з надписом “Продовження табл. ...” та нумерацією вертикальних граф. У таблиці необхідно повідомляти про одиниці вимірювання. Якщо всі показники таблиці мають однакову розмірність, то вона виноситься в заголовок. У випадку різних розмірностей у “шапці” таблиці у скороченому вигляді повідомляються дані про одиниці вимірювання відповідно до чинних стандартів. Заголовки граф таблиці повинні починатися з прописних літер, підзаголовки – із рядкових, якщо вони складають одне речення із заголовком, та з прописних, якщо вони самостійні.

Поділяти заголовки таблиць за діагоналлю не припустимо. Висота рядка має бути не менш за 8 мм. Таблицю розміщують після першого згадування про неї таким чином, щоб її можна було читати без повороту або з поворотом за годинниковою стрілкою. Таблицю зі значною кількістю граф допускається ділити на частини та розміщувати одну частину під іншою у межах однієї сторінки. Якщо текст, що повторюється у графі таблиці, складається з одного слова, його допускається замінювати лапками. Якщо цифрові або інші дані у будь-якому рядку таблиці не наводяться, то у ньому ставлять риску.

Дані таблиць необхідно аналізувати, встановлюючи закономірність розглянутого явища: зменшилось або збільшилось число на стільки-то відсотків, поліпшився або погіршився показник, та що це дає для розкриття сутності розглянутого питання. Вказівку на номер таблиці, яка аналізується,

можна ввести в текст (*наприклад: "Як можна побачити з табл. 2.1, ..."*) або розмістити в дужках (*див. табл. 2.1*).

5.5. Ілюстрації.

Ілюстрації (карти, схеми, фотографії, діаграми, креслення тощо) необхідно подавати після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Їх позначають словом "Рис." і нумерують послідовно в межах розділу, за виключенням ілюстрацій, поданих у додатках.

Номер ілюстрації складається з номера розділу та порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка, наприклад, "Рис. 1.2" (другий рисунок першого розділу), далі послідовно розміщують назву та пояснювальні підписи. Усі відомості про ілюстрацію мають знаходитися під нею.

5.6. Додатки.

Різнноманітні додаткові матеріали (таблиці, графіки, діаграми, ілюстрації тощо) можуть бути вміщені у Додатку – наприкінці роботи. Сторінки додатка не рахуються у загальний обсяг роботи та не нумеруються. Наведені в Додатку матеріали мають наскрізну нумерацію.

При наявності окремих позицій у межах однієї таблиці, ілюстрації тощо ці позиції нумеруються. В тексті посилання на них вказуються після номера таблиці чи ілюстрації через кому (*наприклад: Рис. 2,б*).

5.7. Список літератури та використаних джерел. Робота обов'язково повинна мати список літератури. Навіть у тому разі, коли ви робите посилання на кожній сторінці, у списку літератури ви маєте подати докладні відомості про кожну книжку або статтю, яку ви використали під час написання роботи. Посилання у тексті на літературу допускається наводити у підрядкових примітках, однак переважно вони приводяться (при переказі або критиці окремих положень) у квадратних дужках наприкінці речення, абзацу, низки абзаців або сторінки, наприклад: [3, С.275], або [10, С.115-116], де "3", "10" – номер позиції у списку літератури та джерел, а С.275, С.115-116 – номер сторінки в книзі, у статті в журналі або газеті, в архівних матеріалах тощо.

Якщо одразу робиться посилання на кілька позицій, то у квадратних дужках між номерами, які позначають ці позиції, ставлять крапку з комою: [3; 14; 27-28; 45]. Відповідно, всі цифри у такому випадку означають номери книжок, статей тощо з прикінцевого списку літератури. Легко зрозуміти, що посилання на одне джерело (із сторінками) від посилання на інше джерело (також із зазначенням сторінок) у дужках відокремлюється так само крапкою з комою: [3, С.34; 14, С.45-46; 27, С.78, С.94-96]. Тут ми бачимо посилання на сторінку 34 із джерела під № 3, на сторінки 45-46 із джерела під № 14, на сторінки 78 та 94-96 із джерела під № 27.

Зазвичай не прийнято в дужках, де робляться посилання на літературу, вказувати якісь пояснення, давати якісь зауваження – типу [див.4; 6] чи [особливо звертаємо увагу на такі праці: ...].

Якщо існує нагальна необхідність зробити якийсь коментар, треба передбачити такий елемент структури, як “Примітки й посилання”, де ви можете давати більш докладно свої зауваження й коментарі щодо того чи іншого положення. Але, як показує досвід, усі змістовні думки неважко включити саме в основний текст, аби не розпорошувати думки та не відволікати уваги читача (читачів) від основного тексту.

З особливою увагою слід віднестися до групування літератури та правилам опису друкованих творів, що включаються до списку. Література у списку подається не за порядком цитування, а за абеткою (в алфавітному порядку).

Описання книги мусить містити такі дані: прізвище та ініціали автора, назву книги (якщо це колективна робота – прізвище головного редактора вказується після назви), місце видання, назву видавництва, рік видання, кількість сторінок (а не номери сторінок, на які ви робили посилання!).

Зразок описання книги у списку літератури:

Головченко В.В., Ковальський В.С. Юридична термінологія: Довідник. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 224 с.

Зверніть увагу, що після цифри, яка вказує на той чи інший рік, ми ніде не побачимо літери „р.” або ж слова „рік”. Рідко також можна зустріти слово

“видавництво” – зазвичай після зазначення місця видання ставляться дві крапки і пишеться назва видавництва – звичайно, без лапок.

Місце (місто) видання вказується для книжок – монографій, словників, збірників статей, авторефератів дисертацій (і не вказується щодо журналів, часописів та газет). Місце видання книжки зазвичай пишеться повністю: Львів, Донецьк, Харків, Дніпропетровськ тощо. Виняток становлять тільки кілька міст. В Україні це – Київ (пишеться тільки велика літера „К” із крапкою). В Росії – Москва (М.), Санкт-Петербург (СПб.), Ростов-на-Дону (Р.-н.-Д.), у Білорусі – Мінськ (Мн.). Це – що стосується загальновідомих скорочень. Для того щоб пересвідчитися, як (повністю чи скорочено) треба писати назву міста в списку літератури, варто зазирнути на першу сторінку обкладинки, де усе й стане зрозумілим.

Іноді книжка виходить у якійсь серії – тоді відповідна назва серії вказується в дужках після цифри, що показує кількість сторінок. Хоча цей елемент описання книжки не є обов'язковим, але така інформація може полегшити бібліографічний пошук.

З цією ж метою важливо вказувати, яке саме видання (перше, друге, третє та ін.) ви використали. Зазвичай на це вказують одразу після назви книжки – перед інформацією про місце видання та видавництво.

Вважається, що посилатися треба на останнє, найновіше видання. Зокрема, це пов'язано з тим, що автор міг згодом переробити і доповнити перше (або наступні) видання, – а ви, обмежившись тільки цим першим виданням, вказали на якісь прорахунки і недоліки, які в інших виданнях уже виправлені (тобто відсутні).

Описання статті, як правило, передбачає вказування прізвища та ініціалів автора, назви статті, назви журналу, року видання, номера, сторінок, на яких розміщена стаття (від початкової до кінцевої – а не номери сторінок, на які ви робили посилання. Конкретні сторінки ви вказуєте у посиланнях).

Звертаємо вашу увагу на те, що, роблячи описання статті в журналі, не треба вказувати місце видання журналу (часопису).

Іноді біля номера журналу вказують у дужках ще й іншу цифру. Наприклад, беремо в руки журнал “Актуальні проблеми економіки”, №7 за 2003 рік. Поруч із номером 7 у дужках бачимо – 25. Ця цифра вказує, скільки номерів (чисел) журналу вийшло з моменту заснування видання. Це ж стосується також і газет.

Зразки описання статей у списку літератури:

12. Сизоненко В.О., Білоус О.Ю. Інституціональні аспекти інноваційної діяльності підприємств // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – №7. – С.116-123.

13. Пірко В.О. Заселення в XVI-XVIII ст. // Нові сторінки в історії Донбасу. Статті. Кн.1. – Донецьк, 1992. – С.26-65.

Аналогічно робиться описання статті зі збірника, тільки замість назви журналу подається назва збірки, а також вказується місце видання.

Деякі особливості має описання статті з газети. Зазвичай у посиланнях на газету (статтю в газеті) не вказують, у якому саме номері вміщено статтю – але обов'язково вказують конкретну дату, коли вийшов цей номер газети. Це безпосередньо стосується тих газет, що виходять щоденно або частіше, ніж один раз на тиждень.

Наприклад:

Ліщенко Ю. Вибухонебезпечна сесія // Високий замок. – 2003. – 25 вересня. – С.2.

Деякі особливості мають посилання, які ви робите на тижневики – тобто газети, які виходять один раз на тиждень, та мають, як правило, обсяг, більший за 4-6 сторінок. В цьому випадку вже вказується не дата виходу тижневика (бо на обкладинці вказується проміжок у цілий тиждень – „Дзеркало тижня” за 4-11 жовтня 2003 р.), а саме його номер.

Наприклад:

Тернавський С. Конституційна проформа // Дзеркало тижня. – 2003. – № 35. – С.3.

Іноді посилання такого типу (на тижневики) роблять іншим чином, вказуючи тільки дату виходу номера з друку. Скажімо, на першій сторінці

тижневика вказано – № 35, а також проміжок 13–19 вересня. Тоді посилання виглядає таким чином:

Тернавський С. Конституційна проформа // Дзеркало тижня. – 2003. – 13 вересня. – С.3.

Зверніть увагу, що багато сучасних видань вміщують найбільш актуальні матеріали на кількох сторінках: початок – на першій (із метою привернення уваги, задля додаткового рекламного ефекту) – решту – на інших сторінках, уже всередині. Коли ви робите описання матеріалу, треба обов'язково вказати і номер першої сторінки.

Наприклад:

Кукса В. Розрахунок близький? // Дзеркало тижня. – 2003. – №35. – С.1, 8.

5.8. Посилання на використані джерела.

Використані джерела необхідно включати до загального списку літератури згідно з державним стандартом в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків (якщо авторів більш ніж три).

Під час роботи ви можете використовувати ресурси Інтернету. Наприклад, для правознавців радимо звернутися до сайту (офіційного представництва) Президента України – www.president.gov.ua – через цей сайт ви легко можете вийти на офіційні сайти більшості державних органів (у тому числі вищих) України та інших держав.

Але на сайти треба робити такі ж точні посилання, як і на статті або книжки – щоб із допомогою вашого посилання можна було легко знайти відповідну сторінку і перевірити (якщо виникне така потреба) точність наведеної інформації.

Скажімо, ви робите посилання на розпорядження Президента України про призначення В.М.Рубана завідувачем відділу в Адміністрації Президента.

Буде недостатньо вказати адресу сайту Президента України (www/president.gov.ua) – адже на сайті знаходиться безліч різноманітних матеріалів, і знайти серед них потрібне розпорядження без додаткового використання пошукових систем буде важкувато.

Отже, вказуємо адресу використаного документа повністю:

<http://www.president.gov.ua/officdocuments/officsignedlaws/96495522.html>

При посиланні на архівні матеріали в роботах по історії можливі, як мінімум, два варіанти.

1) При посиланнях на справи, що зберігаються в архівах, вказується номер фонду, опису, справи, а також загальна кількість сторінок. В тексті роботи вказується відповідна сторінка.

Наприклад:

Отчет областного Совета профсоюзов за 1985 г. – Державний архів Донецької області, Ф.Р. – 920, опис 2, спр. 148-1, арк. 7-8.

2) Посилання на документи, опубліковані в збірках, будуть такі:

Договор об охране торговли. 1241 г. // История средних веков: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1980. – С.191-192.

Посилання на архівні матеріали по археології робляться інакше.

Наприклад:

Шапошнікова О.Г. Звіт про роботу Кальміуського загону Приазовської експедиції Інституту археології УРСР в 1964-65 рр. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 1964-65/11-б. № 4751.

Іноді може виникнути необхідність зазначити специфічну інформацію. При використанні археологічних колекцій необхідно вказувати, де вони зберігаються. Це стосується також і геології. При використанні матеріалів геологічних експедицій необхідно вказати авторів дослідження. В роботах по етнографії необхідно робити посилання на автора зборів, вказувати місце та час їх проведення; при посиланні на дані інформаторів слід зазначати прізвище, ім'я, по-батькові, місце проживання та рік народження особи, що надала інформацію. Посилання на цю групу джерел зазвичай робляться безпосередньо в тексті (у дужках або у підрядковому посиланні).

ВИСНОВОК

Запропонована до Вашої уваги методична розробка – квінтесенція досвіду її укладачів. Щодо програми “Дослідник”, то на протязі 2002-2003 навчального

року її було апробовано в роботі Донецького територіального історико-географічного відділення МАН. Саме за цією програмою працювали слухачі МАН Донецької області. Підсумком став II етап конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт МАН, який був проведений Донецьким обласним Центром туризму та краєзнавства. В ньому прийняли участь 105 учнів у 7 секціях. Четверо учнів стали призерами Всеукраїнського конкурсу за секціями: історичне краєзнавство, етнографія, правознавство та археологія.

Група вихованців ОЦТК прийняла участь в конференції Харківського територіального відділення МАН. Роботу В. Плаксиної опубліковано у міжвузівській збірці статей “Медицина в художніх образах” (видання Донецького медичного Державного університету).

Методична розробка розрахована, в першу чергу, на учнів, що займаються науково-дослідницькою роботою, але вона також може бути корисною для наукових керівників.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вісник Малої академії наук України. – К, 1998. – № 1 – 70 с.
2. Горбов В.Н. Молодежь и археология // Педагогічна скарбниця Донеччини. – 1997. – № 2. – С. 45-46.
3. Забавська І.А. Програма “Дослідник” (лауреат Всеукраїнського конкурсу на кращий навчально-методичний матеріал туристсько-краєзнавчої тематики). – Вісник ОЦТК. – 2003. – CD.
4. Закон України про позашкільну освіту // Освіта України. – 2000. – 2 серпня. – С. 1-12.
5. Ковбасенко Л.І. Організаційно-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу. Методичний посібник для педагогічних колективів позашкільних навчальних закладів. У 2-х частинах. – К., 2000. – Ч.1. – 53 с.
6. Положення про Всеукраїнські учнівські олімпіади з базових і спеціальних дисциплін, турніри, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт та

- конкурси фахової майстерності // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – № 23. – С. 4-31.
7. Прадід Ю.Ф. Кандидатська дисертація: 150 запитань і відповідей. – Сімферополь: Таврія-Плюс, 2000. – 80 с.
8. Про затвердження Положення про Малу академію наук і наукові товариства учнів України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1994. – № 9. – С. 9-20.
9. Эко У. Как написать дипломную работу. Гуманитарные науки: Учебно-методическое пособие / Пер. с ит. Е. Костюкович. – М.: Книжный дом “Университет”, 2001. – 240 с.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТИТУЛЬНОГО АРКУША

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ

КРАМАТОРСЬКЕ МІСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ВІДДІЛЕННЯ МАЛОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

секція:

- геологія
- археологія
- етнографія
- географічне краєзнавство
- історичне краєзнавство
- історія України
- право

НАЗВА РОБОТИ

Науково-дослідницька робота

учня ____ класу ЗОШ № ____

Прізвище та ім'я по-батькові

(повністю)

Керівник роботи

Прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), посада

Науковий керівник

Прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), посада

Рік

Таблиця №1 ЗРАЗКИ ОФОРМЛЕННЯ ПОСИЛАНЬ

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Монографії	
Один автор	Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія.—Донецьк: Янтра, 2001.—368 с.
Два автори	Дашутін Г. П., Михальченко М.І. Український експеримент на терезах гуманізму.—К.: Парламентське видавництво, 2001.—336 с.
Три автори	Сонько С. П., Кулішов В. В., Мустафін В. І. Ринок і регіоналістика: Навчальний посібник.—К: Ельга, Ніка-Центр, 2002.—380 с.
Чотири автори	Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А. С., Геєць В.М., Кінах А. К., Семиноженко В. П..—К.: Знання України, 2002.—326 с.
П'ять та більше авторів	Реверчук С. К., Ковалюк О. М., Стрельбицька Л. М., Крупка М. І. та ін. Влада. Банки. Бізнес: Політекономія взаємодії і розвитку: Наукова монографія / За ред. С. К. Реверчука.—К.: Атіка, 2002.—320 с. Примітка: посилання на книжку із п'ятьма авторами також можуть бути зроблені як і у випадку із чотирма авторами (див. вище)
Колектив авторів	Україна: Інтелект нації на межі століть. Кол. Монографія / Керівник авторського колективу В. К. Врублевський.—К.: Інформаційно-видавничий центр «Інтелект», 2000.—516 с. Примітка: іноді у вихідних даних вказується посада або науковий ступінь редактора (проф., д. екон. Н. та ін.)—у посиланнях можна ці дані не вказувати.
Перекладні автори	Циппеліус Р. Філософія права: Підручник: Пер. з нім.—К.: Тандем, 2000.—290 с. Примітка: може також бути вказане прізвище та ініціали перекладача (Пер. з нім. Є М. Причепія).
Багатомні видання	Нація та держава: Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / За ред. Ю. Римаренка. У 2-х кн.—К. Донецьк, 1998.—Кн .2.—675 с. Примітка: якщо посилання робиться на видання в цілому, а не на якийсь конкретний том (книгу), можна не вказувати кількості сторінок у кожному томі окремо.

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Збірки наукових праць	Вісник Запорізького Юридичного Інституту МВС України: Науково-практ. Збірник.—Вип. 1.—Запоріжжя, 1997.—174 с.
Матеріали конференцій	Парламент та проблеми розвитку регіонального та місцевого самоврядування в Україні. (Матеріали міжнародних семінарів 1999—2000 рр.).—К.: Інститут громадського суспільства, 2001—206 с.
Словники	Словник законодавчих термінів.—К.: Основа, 2000.—608 с.
Депоновані наукові праці	Обзор аналитических методов расчета и оптимизации мультиресурсных систем обслуживания / Меликов А. З., Константинов С. Н., Науч. Произв. Корпорация «Киев. Ин-т автоматизи».—Киев, 1996.—44 с.—Рус.—Деп. В ГНТБ Украины 11. 11. 96, №2210—Ук 96 // Анот. в. ж. Автоматизация производственных процессов, №2, 1996
Складові частини	
Книги	Янке І. Фінанси та зростання в Україні // Сприяння сталому економічному зростанню в Україні / За ред. Штефана фон Крамона-Таубаделя та Ірини Акімової.—К.: Альфа-Принт, 2001.—С. 125—138
збірника	Пинзеник П. В. Поділ юридичних осіб на підприємницькі та непідприємницькі організації // Держава і право.—36. наук. праць. Юридичні і політ. Науки.—Вип. 5.—К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2000.—С. 231-236.
журналу	Юськів Б. Як зробити матеріал на замовлення цікавим // ПРосвіта, ПРополітика, Пропозиція.—2002 .—№1.—С.24-26
енциклопедії	Заблоцький В. П. Евтаназія / Філософський енциклопедичний словник.—К.: Абрис, 2002.—С. 184
Газетні статті	Курінний В. Війна з нелегалами. Іноземних продавців на ринках столиці поменшало втричі // Хрещатик.—2003.—12 вересня.—С. 10
Тези доповідей	Баймуратов М. О. Пропорційна виборча система та засади конституційного ладу України // Матеріали «круглого столу» на тему «Модернізація політичних інститутів та оптимізація взаємовідносин між суб'єктами політичного процесу. Політичні партії і вибори 2002року» (11квітня 2001 р., м. Одеса).—Одеса: Optimum, 2001.—С. 30-33
Іноземні видання	Melikov A. Z., Ponomarenko L. A. On tze approach to optimal control of queging systems with multipleclasses of customers // Proc. International Conf.on Syst. Sci. / XII.—Wroclaw (Poland).—1995.—P. 507-515

Дисертації	Плазмоконт Р. П. Нелінійні тенденції формування аксіологічного поля легітимізації: Дис. канд. Політ. Наук: 05.05.04.—Львів, 2003.—282 с.
Автореферати дисертацій	Кравченко П. А. Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди Національної Академії Наук України.—К., 2001.—39 с.
Матеріали на CD	Canadian Multiculturalis, Broadcasting and Official Languages Lams Compendium (Нормативно-правові акти Канади з питань багатокультурності, мовлення та державних мов).—Canadian International Development Agency.—2002.—CD Примітка: якщо можливо, бажано вказувати рік випуску дисків.
Інтернет-ресурси	Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи— www.khpg.org/osvita/0033/osvsta-t0033.html Примітка: завжди бажано вказувати не тільки адресу сайту, але й номер (інші точні дані) документа, на який робиться посилання. Якщо ж йдеться про сайт в цілому, то, зрозуміло, можна обмежитися тільки його загальною адресою.
Державні архіви	Отчет обласного Совета профсоюзов за 1985 г.—Державний архів Донецької області, Ф. Р.—920, опис 2, спр.148-1, арк. 7-8
Архів Інституту археології НАНУ	Шапошнікова О. Г. Звіт про роботу Кальміуського загону Приазовської експедиції Інституту археології УРСР в 1964-65 рр. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 1964-65 / 11-б. №4751
Документи, надруковані в збірках	Договор об охране торговли. 1241 г. // История средних веков: Хрестоматия.—М.: Просвещение, 1980.—С. 191-192.